SRIRANGAM SRI SANKARAGURUKULA SERIES

॥ शृङ्गारप्रकाशः ॥

ŚRNGĀRAPRAKĀŚA

BY

Maharajadhiraja Śri BHOJA DEVA

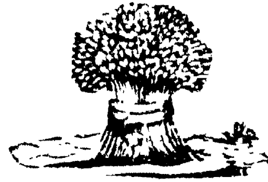
PART I. PRAKASAS 1 & 2

EDITED BY

Bharatakalanidhi Vidyasagara Vidyavacaspati

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI, B. A (Oxon), M. A., (Madras)

Curator, Government Oriental Manuscripts Library & Professor of Sanskrit & Comparative Philology, Presidency College, Madras.

SRIRANGAM

SRI VANI VILAS PRESS

1939

Price Rs. 1-8]　　[Postage Extra

SRIRANGAM SRI SANKARA GURUKULA SERIES No 7.

MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS SERIES No 12

ŚṚNGĀRAPRAKĀŚA

BY

Maharajadhiraja Śri BHOJA DEVA

EDITED BY

Vidyasagara Vidyavacaspati

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI, B.A. (Oxon), M.A. (Madras).

Curator, Government Oriental Manuscripts Library & Professor of Sanskrit & Comparative Philology, Presidency College, Madras.

— SRIRANGAM —

SRI VANI VILAS PRESS.

1939

NOTE.

The Sringaraprakasa of Maharajadhiraja Sri Bhoja Deva is a standard work on Alankara well known to all rhetoricians. It was discovered in Malabar by the peripatetic party of the Madras Government Oriental Manuscripts Library during their search for rare manuscripts. But till now, no edition of the whole work has appeared. The enthusiastic Orientalist His Holiness Sri Yatirajasvami of Melkote, Mysore, published the three Prakasas 22-23-24 in **1926** as Part I.

Our edition is based on the Paper Manuscript in Devanagari script preserved under R. No. 3252 in the Madras Government Oriental Manuscripts Library. The paper manuscript was transcribed in 1921-22 from a manuscript of the Library, Sanskrit College, Tiruppunithura, Cochin State.

A detailed Introduction, Table of Contents and other critical remarks will be furnished when the Volume is completed.

PRESIDENCY COLLEGE,
MADRAS.
Dated: 31—3—1939.

P. P. Subrahmanya Sastri,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
Madras.

INTRODUCTION.

Royal authors of works on Sanskrit Language and Literature have always been well known to students of Indology. Some Orientalists like Theodore Aufrecht and Arthur Antony Macdonell had always held the belief that these Royal Authors usually palmed off the works of their court-pandits as their own. But this short-sightedness among Indologists is slowly disappearing.

We are therefore glad to bring to light for the first time the first two Prakasas of Maharajadhiraja Sri Bhojadeva's monumental work on Rhetoric, the Sringaraprakasa, which was first discovered in its complete form by the Peripatatic Party of the Madras Government Oriental Manuscripts Library during its search for new and rare works in Malabar in 1920.

Maharajadhiraja Bhojadeva lived in the first half of the 11th century A. D. It is known that he composed the Rajamrganka, an astronomical treatise in Saka 964 or 1042 A. D. It is also known that Parantaka, the author of the famous Syamaladandaka was honored by King Bhojadeva with a grant in Saka 923 or A. D. 1001. He was King of Malwa from 1018 A. D. to 1054 A..D.

King Bhojadeva was a prolific writer on all departments of knowledge. More than twenty works are attributed to him by Dr. T. R. Chintamani of the University of Madras, in his Introduction to his edition of the Sarasvatikanthabharana (University of Madras 1937).

To Indian Rhetoricians, Bhojadeva's Sringaraprakasa had long been known as a voluminous work, bristling with quotations from numerous authors. A critical study of the text by modern students had been handicapped by the want of a printed edition.

The enthusiastic Orientalist His Holiness Sri Yatirajaswami of Melkote, Mysore printed the three Prakasas, 22, 23 and 24 in 1926 as a Part. But it has not been followed up since then. The Madras Government Oriental Manuscripts Library included the publication of the Sringaraprakasa in its programme of publications and prepared a press copy of the first six Prakasas,

under the immediate supervision of Pandit V. Krishnamachariar. It is in furtherance of this scheme, that Prakasas 1 and 2 are now published for the first time as Part I, so that scholars might not be kept waiting too long.

Dr. Raghavan of the University of Madras made a critical study of the contents of the Sringaraprakasa and has recently published, a portion of his thesis as "Bhoja's Sringaraprakasa Vol I-Part I (Karnatak Publishing House, Bombay 1940). The thesis is a critical examination of the contents of the Sringaraprakasa and brings to light much interesting material of permanent value to students of Indian Literary Criticism.

Bhojadeva's chief contribution is to establish that Sringara or Love is the *only* Rasa and to dispel the time-honoured darkness from the minds of those who recognised the Rasas to be ten (Dr. Sankaran has an interesting chapter on King Bhojadeva in his "Some Aspects of Literary Criticism in Sanskrit"—Madras University 1929).

In Prakasas 1 and 2 of the Sringaraprakasa, Bhojadeva quotes profusely from Panini, Patanjali, Yaska, Vakyapadiya, Vatsyayana (p. 7), Venisamhara (pp. 31 and 89), Sangrahakara, probably Vyadi (p. 46) Katyayana (p. 53), Mallanaga (p. 53), Hari (p. 54) Candragomi (pp. 60 & 81) and Manu (p. 87). There are also some unidentified quotations, notably in pp. 4, 56, 60, 65 & 89.

A detailed table of contents and an alphabeticalindex to the slokas in the Sringaraprakasa (1 & 2) are also furnished.

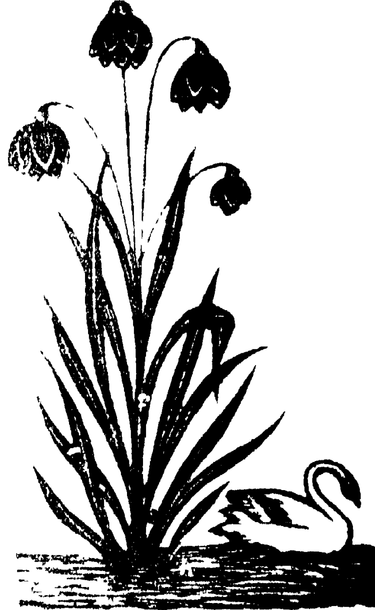
Thanks are due to my learned Colleague, Pandit V. Krishnamachariar, who saw the work through the press.

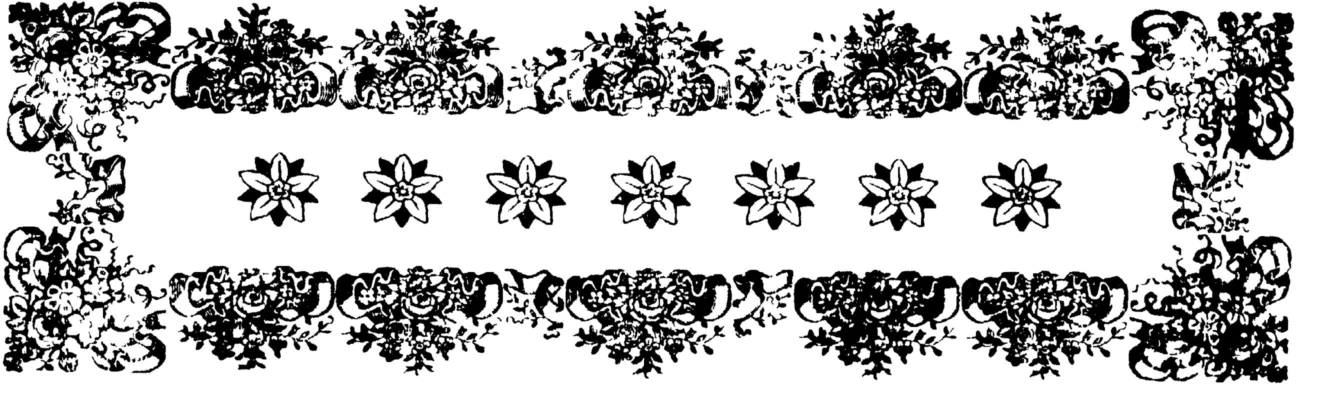
The Sri Vani Vilas Press, Srirangam deserves our warmest thanks and gratitude for having successfully co-operated with Government in bringing out in quick succession five books in three years, Nos. 8, 9, 10, 11 & 12 of the Madras Government Oriental Manuscript Series.

Presidency College,
Madras.
31—3—42.

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI,
Curator, Government
Oriental Manuscripts Library.

॥ विषयसूचिका ॥

॥ शृङ्गारप्रकाशः ॥

भोजदेवविरचितः

प्रथमः प्रकाशः

अच्छिन्नमेखलमलब्धदृढोपगूढ-

मप्राप्तचुम्बनमवीक्षितवक्त्रकान्ति ।

कान्ताविमिश्रवपुषः कृतविप्रलम्भ-

संभोगसख्यमिव पातु वपुः पुरारेः ॥ १ ॥

यत्पादपङ्कजरजःपरिमार्जितेषु

चेतःसु दर्पणतलामलतां गतेषु ।

शब्दार्थसंपद उदारतराः स्फुरन्ति
विघ्नच्छिदेऽस्तु भगवान्स गणाधिनाथः ॥ २ ॥

आत्मस्थितं गुणविशेषमहंकृतस्य
शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।
तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वं
युक्तस्य येन रसिकोऽयमिति प्रवादः ॥ ३ ॥

सत्त्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा
जन्मान्तरानुभवनिर्मितवासनोत्थः ।
सर्वात्मसंपदुदयातिशयैकहेतु-
र्जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः ॥ ४ ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसंपदि वल्लभस्य ।
लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः
शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥ ५ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतरौद्रहास्य-
बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।
आम्नासिषुर्दश रसान्सुधियो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ ६ ॥

वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः
सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति ।
लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-
मेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥ ७ ॥

अप्रातिकूलिकतया मनसो मुदादे-
यः संविदोऽनुभवहेतुरिहाभिमानः ।
ज्ञेयो रसः स रसनीयतयाऽऽत्मशक्ते
रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिः ॥ ८ ॥

रत्यादयोऽर्धशतमेकविवर्जितानि
भावाः पृथग्विविधभावभुवो भवन्ति ।
शृङ्गारतत्त्वमभितः परिवारयन्तः
सप्तार्चिषं द्युतिचया इव वर्धयन्ति ॥ ९ ॥

आभावनोदयमनन्यधिया जनेन
यो भाव्यते मनसि भावनया स भावः ।
यो भावनापथमतीत्य विवर्तमानः
साहंकृतौ हृदि परं स्वदते रसोऽसौ ॥ १० ॥

रत्यादयो यदि रसाः स्युरतिप्रकर्षे
हर्षादिभिः किमपराद्धमतद्विभिन्नैः ।
अस्थायिनस्त इति चेद्भयहासशोक-
क्रोधादयो वद कियच्चिरमुल्लसन्ति ॥ ११ ॥

स्थायित्वमत्र विषयातिशयान्मतं चे-
च्चिन्तादयः कुत उत प्रकृतेर्वशेन ।
तुल्यैव साऽऽत्मनि भवेदथ वासनायाः
संदीपनात्तदुभयत्र समानमेव ॥ १२ ॥

अतः सिद्धमेतत्— रत्यादयः शृङ्गारप्रभवा एव एकोनपञ्चाशद्भावाः ; वीरादयो मिथ्यारसप्रवादाः ; शृङ्गार एवैकश्चतुर्वर्गैककारणं रस इति। स चानुभवैकगम्यत्वादसर्वविषयत्वाच्च दुरवसेयः, सम्यगभिनयेषु वा विदग्धशैलूषैः प्रदर्श्यमानः सामाजिकैरवधार्यते, प्रबन्धेषु वा महाकविभिर्यथा-

वदाख्यायमानो विदुषां मनीषाविषयमवतरति। तत्र न तथा पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयमानाः स्वदन्ते, यथा वाग्मिनां वचोभिरावेद्यमानाः। तदाह—

' अत्थविसेसा ण हि तह चित्तविआसं कुणन्ति सच्चविआ।
जह उण ते उम्मिल्लन्ति सुकइवआहिं सुसीसन्ता ॥ '

अतोऽभिनेतृभ्यः कवीनेव बहुमन्यामहे, अभिनयेभ्यश्च काव्यमेवेति। तत्पुनः शब्दार्थयोः साहित्यमामनन्ति; तद्यथा ' शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् ' इति। कः पुनः शब्दः? येनोच्चारितेनार्थः प्रतीयते। स च द्वादशधा— प्रकृतिः, प्रत्ययः, उपस्कारः, उपपदम्, प्रातिपदिकम्, विभक्तिः, उपसर्जनम्, समासः, पदम्, वाक्यम्, प्रकरणम्, प्रबन्धः, इति। कोऽर्थः? यः शब्देन प्रत्याय्यते। स च द्वादशधा— क्रिया, कालः, कारकम्, पुरुषः, उपाधिः, प्रधानम्, उपस्कारार्थः, प्रातिपदिकार्थः, विभक्त्यर्थः, वृत्त्यर्थः, पदार्थः, वाक्यार्थः, इति। किं साहित्यम्? यः शब्दार्थयोः संबन्धः। स च द्वादशधा— अभिधा, विवक्षा, तात्पर्यम्, प्रविभागः, व्यपेक्षा, सामर्थ्यम्, अन्वयः, एकार्थीभावः, दोषहानम्, गुणोपादानम्, अलंकारयोगः, रसावियोगः, इति।

तत्र यद्यपि ' न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः ' इति प्रयोगनियमः, तथाऽपि धर्मनियमाय शास्त्रप्रक्रियाव्यवहारे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया शब्दार्थभावनायां प्रत्ययात्प्रथममुपादानकारणमिव योपादीयते तां प्रकृतिरिति व्यपदिशन्ति। सा त्रिधा— धातुरूपा, प्रत्ययरूपा, प्रातिपदिकरूपा च। तत्र धातवः षोढा— परिपठिताः, अपरिपठिताः परिपठितापरिपठिताः, प्रत्ययधातवः, नामधातवः, प्रत्ययनामधातवश्चेति। तेषु परिपठिता भूवादयः; यथा—

भूयात्तेषां कुले जन्म जायन्तां तेषु संपदः।
येषां स्वमिति मन्वानाः स्वीकुर्वन्ति स्वमर्थिनः ॥

कविः सृजति काव्यानि हृद्यादधति सज्जनाः।
सूते मुक्ताः पयोराशिर्वहन्ति तरुणीस्तनाः ॥

न रुणत्सीन्द्रियग्रामं न शृणोषि गुरोर्वचः।
नोपार्जयसि मित्राणि कथं गृह्णास्यरिश्रियः ॥

अपरिपठिताः आन्दोलयत्यादयः ; यथा—

नीपानान्दोलयन्नेव प्रेङ्खोलयति मे मनः ।
पवनो वीजयन्नाशा मानाशामुच्चुलुम्पति ॥

तडित्खचयतीवाशा न सन्ते शर्म बर्हिणः ।
पान्थस्त्रीश्वासवेधौष्ण्यं विधमन्त्यब्दवायवः ॥

मिलन्त्याशासु जीमूता विक्लबन्ते दिवि ग्रहाः ।
तापं क्षपयति प्रावृट् क्षीयन्ते कामिविग्रहाः ॥

ये सूत्रेष्वेव पठ्यन्ते न भूवादिषु ते परिपठितापरिपठिताः स्कु इत्यादयः ; यथा—

अनुस्कुनुहि मा मन्तून् वसन्तो मानघस्मरः ।
दूति द्रुतमृतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥

मुसलक्षेपहुंकारस्तोभैः कलमखण्डिनि ।
कुचविष्कम्भमुत्तभ्नन्निष्टभ्नातीव ते स्मरः ॥

पतयालूनि चेष्टासु मनांसि गृहयालवः ।
यूनामेकेन रूपेण योषितो दाह्यसातयाः ॥

सनाद्यन्ताः प्रत्ययधातवः ; यथा—

मीमांससे न शास्त्राणि कृतार्थयसि नार्थिनः ।
गोपायसि न संत्रस्तान् किमुद्धतमटाट्यसे ॥

सूर्यीयति सुधारश्मिं नरकीयति नन्दने ।
कामं कामयमाना त्वां सा जीवन्ती मृतायते ॥

कपोलौ लोहितायेते बाष्पायेते विलोचने ।
प्रियप्रणामकाम्यन्ती कृशाङ्गि कलहायसे ॥

कण्ड्वादयो नामधातवः ; यथा—

कण्डूयति न यो मर्म नर्मणा यो हृणीयते ।
उरुष्यति रुषं यः स राजा राज्यं भिषज्यति ॥

वल्गूयति न योऽसाधुमसूयति न साधवे ।
मन्तूयति न मान्याय महत्सु स महीयते ॥

कमिषुध्यन्तु यज्वानः कं मगध्यन्तु मागधाः ।
कमर्थिनः कुषुभ्यन्तु रामेऽरण्यं भुरण्यति ॥

कथं पुनः कण्ड्वादिर्नामधातुश्च भवति—

'धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥'

येभ्यः परिपठितधातुभ्यो नामत्वसिद्धये नामभ्यो वा धातुत्वसिद्धये क्विबादिप्रत्यया लुप्यन्ते, ते प्रत्ययेन नामानि च धातवश्चेति प्रत्ययनामधातवः— होडगल्भक्लीबप्रभृतयः ; यथा—

गिरो गीर्ब्रह्म वामाशीः श्रियः प्रतिभुवो भुवो ।
शत्रुशीर्मित्रपूर्बाहुर्युधि ते बन्धना सजूः ॥

होडसे नाभिजातेषु क्लीबसे नाभिमानिषु ।
विदग्धसि न मुग्धेषु नाप्रगल्भेषु गल्भसे ॥

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

एवं कंसवधमाचष्टे कंसंघातयति, आरात्रि विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति, पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्रं योजयति, उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमं प्राप्नोति माहिष्मत्यां

सूर्यमुद्गमयतीति । अत्र 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे' इति णिच्, 'कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' 'आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्' 'नक्षत्रयोगे ज्ञि' 'चित्रीकरणे प्रापि' इति स्मर्यते ॥

प्रकृतिः षट्प्रकारैषा धातुरूपा निरूपिता ।
अथ प्रत्ययरूपाऽपि षट्प्रकारैव कथ्यते ॥

प्रत्यया हि सुप्तिङ्कृत्तद्धितधातुप्रत्ययस्त्रीप्रत्ययभेदात् षट्प्रकाराः; तदन्ता प्रकृतिरपि प्रत्ययरूपा षट्प्रकारैव भवति । सा सुप्प्रत्ययान्ता यथा— अहंयुः, शुभंयुः, सायंतनम्, चिरंतनम्, त्वयका, मयका, आमुष्यायणः, अप्सव्यः, प्राह्णेतराम्, प्रगेतराम्, पूर्वाह्णेतनम्, समांसमीना, इति । तिङ्प्रत्ययान्ता यथा— पचतितराम्, गच्छतितमाम्, स्पृशतिरूपम्, जल्पतिकल्पम्, जिघ्रतिदेश्यम्, पश्यतिदेशीयम्, आस्तिकः, नास्तिकः, पचतकि, भिन्धकि, पचतभृज्जता, खादतमोदता, इति । कृत्प्रत्ययान्ता यथा— कृत्रिमम्, भृत्रिमम्, सेकिमम्, साङ्कूटिनम्, सांराविणम्, व्यावक्रोशी, व्यावहासी, श्येनंपाता, तैलंपाता, जित्वरी, आढ्यंकरणी, इति । तद्धितप्रत्ययान्ता यथा— गार्ग्यायणः, दाक्षायणः, वार्ष्यायणिकः, वार्ष्यायणीयः, फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतायनिः, आभिजित्यः, कौञ्जायन्यः, कुतस्त्यः, तत्रत्यः, पचतितराम्, पचतितमाम्, इति । धातुसंज्ञाप्रत्ययान्ता यथा— चिकीर्षा, कण्डूया, पुत्रीया, कारणा, मिश्रणा, मृगया, अटाट्या, सासहिः, यायावरः, यायजूकः, चिकीर्षुः, चङ्क्रमणः, इति । स्त्रीप्रत्ययान्ता यथा— गाङ्गेयः, सौदामेयः, कारीषगन्धेयः, द्रौपदेयः, गौरेयः, शार्ङ्गरवेयः, काद्रवेयः, कामण्डलेयः, यौवतेयः, सौरभेयः, बहुस्त्रीकः, सुवधूकः, इति । अथ कथं यौवतेयः इति प्रत्ययप्रकृतावुदाहृतम्? यावता 'यूनस्तिः' (पा. ४. १. ७७) इत्येतस्य तद्धितसंज्ञया प्रातिपदिकत्वमेव । सत्यमेतत्; किं तु स्त्रीसामान्यपर्यायो युवतिशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति; यथाऽऽह— 'धर्मार्थाङ्गविद्याकालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत, प्राग्यौवनाद्युवतिः' (कामसू. ३) इति । तस्य, 'यूनस्तिः' इत्येतस्यैव वा 'एरक्तिनः' इति विभाषितङीषो ढगुत्पत्तिः; यथा आदितेयः, सौरभेयः, इति; अथ काद्रवेयः, कामण्डलेयः, इति कथम्? ङ्यापोरप्रातिपदिकत्वेऽपि हि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (पा. ४. १. १) इति विशेषविधानात्, 'यूनस्तिः' इत्येतस्य तु तद्धितत्वात् अस्तु सुबुत्पत्तिः; ऊङस्तु प्रत्ययत्वेन सा न सिध्यति; समर्थाच्च तद्धितेन भवितव्यम् । अन्तवद्भावाद्भविष्यति; तथा हि— ब्रह्मबन्धूरित्यादौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' (पा. ६. १. १०१.) इति द्वयोरेकत्वं भवति । यद्येवं 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा. ४. १. १२०) इति ढक् न सिध्यति, सोऽप्यादिवद्भावाद्भविष्यति । 'साऽस्य देवता' (पा. ४. २. २४.) इति ज्ञापकादूङुत्पत्तेः प्रागेव वा सुबुत्पत्तिः इति ॥

उक्ता षोढैवमेषाऽपि प्रकृतिः प्रत्ययात्मिका ।
अथातः प्रातिपदिकरूपा षोढैव कथ्यते ॥

प्रातिपदिकप्रकृतिः ।

तत्र नामाव्ययानुकरणकृत्तद्धितसमासाः प्रातिपदिकानि; यदाह— 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (पा. १. २. ४५.) 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा. १. २. ४६.) 'निपातस्य चानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या' (म. भा. वा. १. २. ४५.) इति; तत्रार्थवद्ग्रहणेन नामाव्ययानुकरणानि गृह्यन्ते, कृत्तद्धितसमासास्तु कण्ठोक्त्या इति । नन्वेतेऽप्यर्थवन्त एव । सत्यमेतत्; किं तु कृतस्तद्धिताश्च प्रत्ययाः; तेषामप्रत्ययग्रहणात्प्रातिपदिकत्वं न प्राप्नोतीति कृत्तद्धितग्रहणेन तदुपसंगृह्णाति । समासग्रहणेन त्वर्थवत्समुदायस्य समासस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञेति ज्ञापयन् तथाविधस्य वाक्यस्यैतां निवर्तयति ॥

तत्रानपेक्षितशब्दव्युत्पत्तीनि सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि च नामानि । तानि द्विधा— आविष्टलिङ्गानि, अनाविष्टलिङ्गानि चेति । तेषु जातिद्रव्यपरिमाणाभिधायीन्याविष्टलिङ्गानि । तत्र जातिर्द्विधा— आकृतिव्यङ्ग्या, उपदेशव्यङ्ग्या च; तयोराद्या यथा— गौः, मृगः, पक्षी, सर्पः, सिंहः, वृक्षः, कुमारी, कुण्डम्, स्त्री, पुमान्, नपुंसकम्, इति। द्वितीया यथा— ब्राह्मणः, गार्ग्यः, कठः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः, मूर्धाभिषिक्तः, अम्बष्ठः, पारशवः, सूतः, वैदेहकः, चण्डालः, इति । द्रव्यं द्विधा— सापेक्षम्, अनपेक्षं च; तयोराद्यं यथा— गुरुः, पिता, पुत्रः, भ्राता, जामाता, मित्रम्, माता, स्वसा, दुहिता, याता, ननान्दा, भार्या, इति । द्वितीयं यथा— चैत्रः, मैत्रः, इन्द्रः, उपेन्द्रः, चन्द्रः, सूर्यः, कालः, आकाशः, प्राची, प्रतीची, शची, लक्ष्मीः, इति । परिमाणं द्विधा— नियतम्, अनियतं च; तयोराद्यं यथा— द्रोणः, खारी, पलम्, भारः, क्रोशः, योजनम्, निवर्तनम्, नल्वः, पणः, पुराणः, गणः, अक्षौहिणी, इति । द्वितीयं यथा— संघः, पूगः, सार्थः, समाजः, वर्गः, श्रेणिः, कुटुम्बम्, परिषत्, पङ्क्तिः, यूथम्, वनम्, सेना, इति । गुणसंख्यावचनसर्वनामान्यनाविष्टलिङ्गानि; तेषु गुणो द्विधा— अनुरञ्जकः, अननुरञ्जकश्च । तत्रानुरञ्जकयोगात्तदनुरक्तानि यथा— श्वेतः, स्वादुः, शीघ्रः, मन्दः, दीर्घः, ह्रस्वः, ऋजुः, वक्रः, मृदुः, कठिनः, युवा, वृद्धः, इति । अननुरञ्जकयोगात्तद्विपरीतानि यथा— दक्षः, जिह्मः, जडः, प्राज्ञः, खलः, साधुः, स्निग्धः, क्रूरः, शूरः, भीरुः, लघुः, गुरुः, इति । संख्या द्विधा— लिङ्गवती, अलिङ्गा चेति; तयोराद्या यथा— एकः, एका, एकम्; द्वौ, द्वे, द्वे; उभौ, उभे, उभे; त्रयः, तिस्रः, त्रीणि; चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि, इति । द्वितीया यथा— पञ्च प्रातिपदिकार्थाः, पञ्च वृत्तयः, पञ्च पदजातानि,

षड्विपयाः, षड्बुद्धयः, षडिन्द्रियाणि, अष्टौ वसवः, अष्टौ मूर्तयः, अष्टौ वर्णस्थानानि, दश दिशः, षोडश पदार्थाः, अष्टादश पुराणानि, इति । सर्वनामानि द्विधा— सर्वादीनि असर्वादीनि च ; तेषु आद्यानि यथा— सर्वः, विश्वः, अन्यः, इतरः, कतमः, यः, सः, एषः, अयम्, त्वम्, अहम्, इति । द्वितीयानि यथा— प्रथमः, चरमः, अल्पः, कतिपयः, पूर्वः, परः, अपरः, दक्षिणः, उत्तरः, स्वः, अन्तरः, सकलः, कृत्स्नः इति ॥

प्रायेणालिङ्गसंख्याशक्तीन्यव्ययानि । तानि षोढा— अव्ययनिपातगत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयविभक्तिप्रतिरूपभेदात् । तेषु प्रायेण शक्तिसंख्यायोगात्स्वरादीन्यव्ययानि ; यदाह—

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥' (गोपथब्रा. १. १. २६. a) इति ।

तानि द्विधा— सत्त्वगन्धीनि असत्त्वगन्धीनि चेति । तेषु सत्त्वगन्धीनि षोढा— द्रव्यरूपाणि, गुणरूपाणि, क्रियारूपाणि, जातिरूपाणि, संज्ञारूपाणि, संबन्धिरूपाणि चेति । असत्त्वगन्धीन्यपि षोढैव— क्रियापेक्षीणि, क्रियाद्रव्यापेक्षीणि, क्रियाविशेषणानि, क्रियाद्रव्यविशेषणानि, क्रियाविष्टरूपाणि, क्रियाद्रव्याविष्टरूपाणि चेति । तत्र सत्त्वगन्धिभेदेषु द्रव्यरूपाणि यथा— स्वः, दिवः, भुवः, विहायसा, रोदसी, आपः, भूः, ऋचः, शम्, महः, तपः, हाहा, हूहू इति ; गुणरूपाणि यथा— शश्वत्, आवत्, नृवत्, कूपत्, कुवित्, सामि, माचि, द्राक्, स्राक्, ज्योक्, मनाक्, ईषत् इति ; क्रियारूपाणि यथा—नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, वषट्, वौषट्, श्रौषट्, हन्त, अच्छ, ववं, ववे, भाव इति ; जातिरूपाणि यथा— कम् शम्, योः, मयः, सायम्, प्रातः, अस्तम्, नक्तम्, दिवा, दोषा, ह्यः, श्वः, इति ; संज्ञारूपाणि यथा— क्विप्, सः, ओम्, स्वाहा, ह्रां, ह्रीं, क्लीं, ब्रूं, दिङ्, हेङ्, ऋङ्, जुङ्, दुङ्, इति ; संबन्धिरूपाणि यथा— अन्तः, अन्तरा, ऊर्ध्वम्, बहिः, पारे, मध्ये, समया, निकषा, आरात्, विष्वक्, पुरः, पश्चात्, इति । असत्त्वगन्धिभेदेषु क्रियापेक्षीणि यथा— द्वन्द्वम्, यथायथम्, मिथः, अन्योऽन्यम्, परस्परम्, इतरेतराम्, परोपराम्, उत्तराधरम्, अधरोत्तरम् इति ; क्रियाद्रव्यापेक्षीणि यथा— साकम्, सार्धम्, सह, समम्, अमा, विना, ऋते, पृथक्, नाना, इति ; क्रियाविशेषणानि यथा— अभीक्ष्णम्, मुहुः, पुनः, भूयः, युगपत्, अजस्रम्, अनिशम्, शनैः, उपांशु, मङ्क्षु, झटिति, प्रायः, इति ; क्रियाद्रव्यविशेषणानि यथा— अलम्, बलवत्, सुष्ठु, मृषा, वृथा, मिथ्या, मुधा, अद्धा, ऋधक्, उच्चैः, नीचैः, इति ; क्रियाविष्टरूपाणि यथा— शश्वत्, सपदि, संप्रति, पुरा, असंप्रति, सना, सांप्रतम्, जातु, बाढम्, फाण्टम्,

स्वयम् , कामम् , इति ; क्रियाद्रव्याविष्टरूपाणि यथा — आविः, प्रादुः, तिरः, साक्षात , अलम् , प्राध्वम् , सत् , असत् , धिक् , हिरुक् , तूष्णीम् , जोषम् . इति ॥

जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानुपग्राहित्वेनासत्त्वभूतार्थाभिधायिनोऽलिङ्गसंख्याशक्तय उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीत्यव्ययविशेषा एव चादयो निपाताः ; यदाह— 'चादयोऽसत्त्वे' (पा. १. ४. ५७) इति । ते खलु विध्यर्थाः, अर्थवादार्थाः, अनुवादार्थाः, निषेधार्थाः, विधिनिषेधार्थाः अविधिनिषेधार्थाश्च इति षोढा संभवन्ति । तेषु मङ्गलम् , अधिकारः, संभ्रमः, नियोगः, समुच्चयः, विकल्पः, इति विधिः ; कुत्सा, प्रशंसा, विषादः, हर्षः, ईर्ष्या, विस्मयः, इत्यर्थवादः ; स्मरणम् , उपमा, अभ्युपगमः, अनुप्रश्नः, परकृतिः, पुराकल्पः, इत्यनुवादः ; प्रतिषेधः, निवारणम् , अपाकरणम् , असूया, गर्हणा, विनिग्रहः, इति निषेधः ; संबोधनम् , अनुकम्पा, वितर्कः, प्रश्नः, पक्षान्तरम् , हेत्वपदेशः इति विधिनिषेधः; पदपूरणम् , पादपूरणम् , वाक्यपूरणम् , अलङ्कारपूरणम् , वाक्यालङ्कारः , पदसंस्कारः इत्याविधिनिषेधः ॥

तेषु ओम् , अथ, स्वस्ति, दिष्ट्या, नह, स्म, शश्वत् , कच्चित् , इति मङ्गलार्थाः । यथा— ओम् अग्निमीळे पुरोहितम् , अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः, दिष्ट्या वर्धसे, नह भोक्ष्यसे भोगान् , ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटं करोतु स्म भवान् , शश्वदध्येष्यामहे, कच्चिदध्येष्यामहे, इति । अथ, अथो, यावत् , तावत् , अनु, पुनः, पश्चात् , भूयः, इत्यधिकारार्थाः; यथा— अथ शब्दानुशासनम् , अथो त्वमेष्यसि, यावत्संभवस्तावद्विधिः, मुनिं कणादमन्वतः, पुनः प्रभातं पुनरेव शर्वरी, पश्चादावां विरहगुणितम् , भूयश्चाह त्वमसि शयने, इति । यावत् , तावत् , ननु, पुरा, अङ्ग, हि, हन्त, सीम् , इति संभ्रमार्थाः; यथा— यावत्स एव समयः सममेव तावत् , ननु गच्छामि भोः, अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् , अङ्ग पच, न हि पच, हन्त प्रशाधि, प्र सीमादित्योऽसृजत (ऋग्वे. २. २८. ४) ; प्रासृजत् सर्वत आदित्यः इत्यर्थः । परम् , वै वाव, एव, ह, अह, तु, उ, इति नियोगार्थाः, यथा— धर्मः सखा परमहो परलोकयाने, वेदो वै धर्ममूलम् , द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे, आत्मैवेदमग्र आसीत् , स होवाच, त्वमह ग्रामं गच्छ, आख्यास्यामि तु ते, सत्यमु ते वदन्ति (नि. १. ५.), इति । च, वा, आ, अपि, उत, अथ, अथो, तथा, इति समुच्चयार्थाः; यथा— अहं च त्वं च वृत्रहन् (ऋग्वे. ६. ४. ४१. ५), वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा (तै. १७. ७. २.), देवेभ्यश्च पितृभ्य आ, ऋग्वे. ७. ६. २२. १.) दन्तैरपि नखैरपि, दैव्याः शमितार उत मनुष्याः (तै. ब्रा. ३. ६. ६.), देवानथ पितॄन्स्तुहि, अथो खल्वाहुः, हारीतोऽत्रिरहं तथा, इति । वा, अथ, अथो, यदि, चण् ,

चेत्, नेत्, मा, इति विकल्पार्थाः; यथा— राज्यं वा कर्तव्यं भाष्यं वा श्रोतव्यम्, ऋतौ व्यवेयादनृतौ पर्ववर्जनम्, नदीषु स्नायादथो देवखाते, यदि शमः किं तपसा, त्वं च गन्ता किमत्र मे, उपाध्यायश्चेदागच्छेदाशंसे युक्तोऽधीयीय, नेज्जिह्मायन्तो(न्त्यो) नरकं पताम, नि. १-११.), माकदाचिदिदमपि स्यात्, इति। एवमन्येऽपि प्रयोगानुसारतो द्रष्टव्याः। एते च विधेरन्यत्रापि वेदितव्या इति ॥

अर्थवादे— हा, धिक्, चित्, नाम, किम्, ह, अपि, जातु, इति कुत्सार्थाः; यथा— हा किमेवं प्रवर्तसे, धिक्प्रमादः, कुल्माषांश्चिदाहर (नि. १-४-१४), को नामायं सवितुरुदयो यत्र न स्वे स्फुरन्ति, किमधीते देवदत्तः, त्वं ह ब्राह्मणोऽसि, अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम्, तत्र जातु गमिष्यसि इति। तु, पश्य, पश्यत, अह, अहो, यथा, यावत्, चित्, इति प्रशंसार्थाः; यथा— यस्तु माणवको भुङ्क्ते, पश्य माणवको भुङ्क्ते, पश्यत माणवको भुङ्क्ते, अह माणवको भुङ्क्ते, अहो देवदत्तः पचति शोभनम्, यथा पचति शोभनम्, यावत् करोति चारु, आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् (नि. १-४-१२), इति। ही, ई, हा, हन्त, बत, नाम, भोः, कष्टम्, इति विषादार्थाः; यथा— ही महीशो दृश्यते, ई ईदृशः संसारः, हा प्रिये जानकि, निराश्रया हन्त हता मनस्विता, अहो बत महत्कष्टम्, क नाम गमिष्यसि, भोः श्रान्तोऽस्मि कष्टं भोः कष्टम्, इति। दिष्ट्या, हन्त, बत, बट्, बाट्, कत्, कथम्, कच्चित् इति हर्षार्थाः; यथा— दिष्ट्या न मृतोऽसि सखे, हन्त जीविताः स्मः, सैवेयं बत मे प्रिया, बण्महाँ असि सूर्य (ऋग्वे. ८-१०१-११), बाट् ताभ्यः स्वाहा (तै. ब्रा. १-४-५-३), कद्रुद्राय प्रचेतसे(ऋग्वे १-४३-१), कथं वत्सो मे रामभद्रः, कच्चिज्जीवति पार्वती, इति। ह, अह, प्रत्युत, परम्, किं तु, अपि, नाम, यदि नाम, इति ईर्ष्यार्थाः; यथा— स्वयं हौदनं भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून् पाययति, स्वयमह रथेन याति उपाध्यायं पदातिं गमयति, प्रत्युत मामुपालभसे, देवो भवान परं भृङ्गिरिटिः, विद्वानसि किं तु कितवः, मातर्यपि मृतायां दीव्यसि, भवतु नाम कामचारी तथाऽप्यसौ पतिरेव, असि तपस्वी यदि नाम मूर्खः, इति। ही, अहो, अहह, चन, नाम, पश्य, पश्यत, बत इति विस्मयार्थाः; यथा— हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः, अहो रूपमस्याः, अहह माहात्म्यं महीपतेः, याचिता ये न कुप्यन्ति पुरुषाः केचनैव ते, अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति, पश्य माणवको ब्रूते, पश्यताकाशेन याति, कोऽयं बत दृश्यते, इति। एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः। एते चार्थवादादन्यत्रापि वेदितव्या इति ॥

अनुवादे— आम्, आः, आ, अये, नाम, नूनम्, हुम्, ओम्, इति स्मरणार्थाः; यथा— आं सैषा पञ्चवटी, आः स तस्याः संलापः, आ ज्ञातं स जटायुरेषः, अये देवो दाशरथिः, स नामायं भविष्यति, नूनमेषा जानकी, हुं मअरंदो, ओमेवमेतत्, इति। इव,

वा, यथा, चित्, न, नकिर्, नु, प्रति, इत्युपमार्थाः ; यथा— राजेव ब्रूयात्, मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते, ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता, अग्निश्चित्र भायान्, मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋग्वे. २-२-२४-२.), पावको नकिर्माणवकः, वक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः शाखाः (ऋग्वे. ४-६-१७-३), अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, इति । ओम्, तथा, आम, नाम, अथ किम्, श्रत्, सत्यम्, बाढम्, इत्यभ्युपगमार्थाः ; यथा— ओमिति होवाच, स तथेति प्रतिज्ञाय, आम यथा ब्रवीपि, एवं नाम भवतु, गमिष्यति भवान् अथ किम्, श्रद्दधे यथाऽऽत्थ, सत्यमसारः संसारः बाढमेषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः, इति । ननु, ही, नु, हुम्, नकिल, ननुकिल, एवम्, शश्वत्, इत्यनुप्रश्नार्थाः ; यथा— अकार्षीः कटं देवदत्त ? ननु करोमि भोः ? आकर्ष ही ह्यः ? कथं नु करिष्यामि ? (नि. १-४-१७) अपि भवान् मकरन्दः ? हुं स एवास्मि । न किलैवम् ? ननु किलैवम् ? नि. (१-५-७) एवमेतत् ? शश्वदेवम् ? (नि. १-५-११) इति । इति, एवं किल, खलु, ननु, स्म, अपि, नाम, इति परकृत्यर्थाः ; यथा— नित्यः शब्द इति मीमांसकाः अनित्य एवेति तार्किकाः, एवं किलोपाध्यायः पठति, धन्याः खलु धर्ममाचरन्ति, नन्वेतदकार्षीत् सर्वोऽपि, इति स्मोपाध्यायः कथयति, सोऽपि मां जानात्येव, को नाम न मन्यते, इति । पुरा, शश्वत्, इतिह, इतिकिल, इतिस्म, इतिहस्म, यत्किल, शश्वत्किल, इति पुराकल्पार्थाः ; यथा— नलेन स्म पुराधीयते, एवं शश्वदिति, इति ह चकार, इति किल श्रूयते पुराणेषु, इति स्म ब्रह्मवादिनः पूर्वे वदन्ति, इतिहस्म तत्रभवान भागुरायणः, एवमिह गुरुभ्यः श्रूयते यत्किलेह तरुषण्डे पाण्डवा ऊषुः, शश्वत्किलेदमित्थं बभूव, इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते चानुवादतोऽन्यत्रापि द्रष्टव्या इति ॥

निषेधे— न, नञ्, अ, अन, नो, नकिर्, किम्, नहि, इति प्रतिषेधार्थाः ; यथा— युगपन्नैकधर्माणाम्, नेन्द्रं देवममंसत (ऋग्वे. ८-३-४); शश्वत्त्वमब्राह्मण इव भाषसे, अनोपमा ते बुद्धिः, तस्य तुल्योऽपि नो भवान्, नकिर्ग्रामं गमिष्यसि, किं गतेन करिष्यसि, न हि नहि प्रेमानिमित्ते सति, इति । मा, माङ्, मास्म, माकिर्, अलम्, खलु, कृतम्, पर्याप्तम्, इति निवारणार्थाः ; यथा— मा करिष्यसि, मा कार्षीः (नि. १-५-८), मास्म करोः, माकिर्नेशन्माकीं रिषत (ऋग्वे. ६-५४-७), अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, कृतं साहसेन, पर्याप्तं भयेन, इति । आः, ई, ओम्, हुम् फट्, धिक्, खर्, अरे, इत्यपाकरणार्थाः ; यथा— आः पाप प्रतिहतोऽसि, ई इतो निष्पत, ओं किमेवं वदसि, हुं णिर्लज्जापसर, फट् अपख्याकरोऽसि, धिक् त्वा जाल्म, खर् दुष्टे पिशाचि, अरे दुरात्मन्, इति । अङ्ग, हि, अहो, हंहो, ए, हये, अरे, अररे, इत्यसूयार्थाः ; यथा— अङ्ग कूजन्य इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म, स हि व्याहरतु कथं हि व्याकरिष्यति (नि. ५. ५), वृषलग्राम-महो गमिष्यसि, हंहो गमिष्यसि ग्रामम्, ए देवदत्त, हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे (ऋग्वे. १०-९५-१), अरे नाहमुन्मत्तः, अररे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः, इति । कथम्, यत्, यदि, यदा

जातु, अपि, यच्च, यत्र, इति गर्हणार्थाः; यथा— कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यत्तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदा तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, जातु तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, अपि तत्रभवान् वृषलं याजयति, यच्च तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्, यत्र तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्, इति। ह, अह, त्वै, न्वै, वै, वाव, वरम्, ननु, इति विनिग्रहार्थाः, यथा— अयमिदं ह करिष्यति (नि. १-५-२), अयमहेदं करोतु, अयं त्वै तत्र गन्ता, अयं न्वै ते नियोगः, बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत, अयं वाव हस्त आसीत, वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्, ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः (किराता० २-५.)। एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः। एते च निषेधतोऽन्यत्रापि द्रष्टव्याः इति ॥

विधिनिषेधे— हे, है, अयि, अङ्ग, हो, अहो, हंहो, भोः, इति संबोधनार्थाः; यथा— हे देवदत्त, है यज्ञदत्त, अयि विष्णुमित्र, अङ्ग माणवक, हो अग्निहोत्रिन्, अहो महाराज, हंहो महाब्राह्मण, भोः पान्थ प्रवर्तस्व निवर्तस्व वा, इति। अ, इ, उ, ए, ओ, आ, ई, ऊ, इत्यनुकम्पार्थाः; यथा— अ अवेहि, इ इन्द्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, ए इत एहि, ओ ओपति त्वां तरणिः, आ आगतस्ते तातः, ई ईक्षितोऽसि गच्छ, ऊ ऊषरे बीजं वपसि, इति। किम्, नु, नूनम्, आहो, उत, स्वित्, वा, इव, इति वितर्कार्थाः; यथा— किमयं स्थाणुः किं पुरुषः, अहिर्नु रज्जुर्नु, न नूनमस्ति नो श्वः (ऋग्वे. २-४-१०-१), स्थाणुरयमाहो पुरुषः, धूमोऽयमुत कपोतः, पद्ममेतन्मुखं स्विद्भाति, हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा (ऋग्वे. ८-६-२७-३), ताम्यतीव वत्सो मे मकरन्दः, इति। सत्यम्, किम्, हि, कच्चित्, एवम्, अपि, अथ, उत, इति प्रश्नार्थाः; यथा— सत्यं भोक्ष्यसे? किं देवदत्तः पचति? कटं करिष्यसि हि? कच्चिज्जीवति ते माता? एवमेतद्देवदत्त? अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् (कुमारसंभवम्)? देवोऽयमथ मानुषः? उत दण्डः पतिष्यति? इति। ननु, पुनः, तु, तर्हि, यावत्, यावता, अथो, चित्, इति पक्षान्तरार्थाः; यथा— नन्वरण्यमेतन्न गृहम्, स पठत्ययं पुनः शेते, स रोदित्ययं तु हसति, यद्येवं तर्हि गम्यते, जानेऽन्योऽयं यावत् स एव, जाने गतो भवान् यावताऽद्यापि न याति, अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः, कश्चिद्भुङ्क्ते कश्चिद्भोजयति, इति। हि, नु, अतः, इति, यत् तत्, येन तेन, इति हेत्वपदेशार्थाः; यथा— इदं हि करिष्यति, वत्सक एहि किमिह नु ते धानकाः, अतस्त्वामर्थयामि, हस्तीति पलायते, यदयं ददाति तत्सुभगः, येन लभते तेन स्तौति, इति। एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः। एते च विधिनिषेधादन्यत्रापि वेदितव्याः ॥

अविधिनिषेधे— उ, उत, आहो, वै, हि, वा, खलु, स्वित्, इति पदपूरणार्थाः; यथा— किमु, किमुत, उताहो, न वै, न हि, अथवा, न खलु, आहो स्वित्, इति। कम्,

ईम्, सीम्, इत्, उ, तु, हि, च, इति पादपूरणार्थाः; यथा— शिशिरं जीवनाय कम्, (नि. १-१०-१) एमेनं सृजता सुते (ऋग्वे. १-१-१७-२), प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्त्ता (नि. १-७), तमिद्वर्धन्तु नो गिरः (ऋग्वे. ८-९२-२१), अयमु ते समतसि, (ऋग्वे १-३०-४), देवः स तु न मानुषः, इन्दवो वामुशन्ति हि (ऋग्वे १-२-४), विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च, इति। एते चान्ये च, नूनम्, इव, एव, इति, खलु, इत्यादयो वाक्यपूरणार्थाः; यथा— विसीमतः सुरुचो वेन आवः (तै. सं. ४-२-८-२), नरं च नारायणमेव चेति, नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे (ऋग्वे. २-११-२१), कथमिवैतद्भविष्यति, एवाग्नेव (तै. आ. १-२०-१). एवाहीन्द्र, अथो खल्वाहुः, अभीषु णः सखीनाम् (ऋग्वे. ४-३१-३), आ एवं नु मन्यसे, इति। भङ्गश्लेषभाषाश्लेषयमक-वक्रोक्तिचित्रानुप्रासपदावृत्तिप्रश्नोत्तरप्रभृतयोऽलंकाराः; तदर्थो यथा— न वार्यन्ते, न चार्यन्ते, न स्मार्यन्ते, न हसन्ति, न हीयन्ते, न वैरायते, इति भङ्गश्लेषे; स हि अहो रणे कत्थतेपि योनरागा इति भाषाश्लेषे; योषितां गात्रं न खलूनं न खलूनम् इति यमकश्लोके; शस्त्रं न खलु वोढव्यम् इति वक्रोक्तौ; ननु होमथनाराघो घोरा नाथ महो नु न इति चित्रे; स हि महीशो वर्तते इत्यनुप्रासे; प्रासेप्रासेऽमुना रणे इति पदावृत्तौ, का ननाद तिमिगादपि कालीति प्रश्नोत्तरे इति। आर्षिक आर्षि-पुत्रक आर्षीक इत्येतानि वैदिकवाक्यानामलंकारहेतवो वाक्यालंकारार्थाः; यथा—अथो खलु, त्वयि, तर्हि, अथ खल्वेतर्हि, अहो नु खलु भोः, हा धिक्कष्टं भोः, इति ह स्म भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः, न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, (छान्दो. ८-१२-१) न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति (बृहदा. ४-५) न वा उवेतन्म्रियसे न रिष्यसि, इति। पदसंस्कारस्तु द्विधा विधिनिषेधरूपाभ्याम्; तयोः प्लुतविधिः, लडादिविधिः, पररूपादिविधिः, इति विधिरूपः; पररू-पादिप्रतिषेधः, संहिताप्रतिषेधः, पदादेशादिप्रतिषेधः, निघातप्रतिषेधः, इति निषेधरूपः। तत्र, 'है-हेप्रयोगे हैहयोः' 'ओमभ्यादाने' 'ब्रूहि प्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः' (पा. ८-२-८५-८७-९१), इति प्लुतविधिः; यथा— देवदत्त है३, हे३ देवदत्त, ओ३म् अग्निमीडे पुरोहितम्, अग्निमा३ वह, अस्तु श्रौ३षट्, ब्रू३हि, वौ३षट्, इति। 'परेर्वर्जने' 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' 'उपर्य-ध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्वचनविधिः; यथा— परिपरि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः, प्रप्रायमग्निर्भ-रतस्य शृण्वे, संसमिद्युवसे वृषन्, उपोप मे परामृश, किं नो दुदु हर्षसे दातवा, उपर्युपरिग्रामम्। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्', 'जातुयदोर्लिङ्.' 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति लडादिविधिः; यथा— यावद्भुङ्क्ते, पुरा व्रजति, जातु तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यत् तत्रभवान् वृषलं याजयेत्; अलं कृत्वा, खलु कृत्वा इति। 'ओमाङोश्च', 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' 'आङ्माङोश्च' इति पररूपादिविधिः यथा— अद्योम्, अद्योढा, अद्येव झटिति, आच्छादयति, माच्छिदत्, इति। 'एवे चानियोगे' 'नाम्रेडितस्य' 'न माङ्योगे'

इति पररूपादिप्रतिषेधः; यथा— अद्यैव गच्छ, इहैव तिष्ठ, पटत् पटदिति करोति, मा कार्षीत्, मा स्म कार्षीत्, मा स्म करोत्, इति। 'निपात एकाजनाङ्' 'ओत्' 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' (पा. १.१.१४-१५-१६) इति संहिताप्रतिषेधः; यथा— अ अवेहि, इ इन्द्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, आ एवं नु मन्यसे, अहो आश्चर्यम्, भानो इति, इति। 'न चवाहाहैवयुक्ते' (पा. ८.१.२४) 'नानोर्ज्ञः' (पा. १.३.५८) 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (पा. ७.१.३७) इति पदादेशादिप्रतिषेधः; यथा— ग्रामो युष्माकं च ग्रामोऽस्माकं च, ग्रामो युष्माकमेव ग्रामोऽस्माकमेव, पुत्रमनुजिज्ञासति, अस्नात्वा भुङ्क्ते, इति। 'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्' (पा. ८.१.३०) 'चादिषु च' 'चवायोगे प्रथमा' (पा. ८.१.५८-५९) इति निघातप्रतिषेधः; यथा— यद् देवदत्तः पचति, यदि देवदत्तः पचति, देवदत्तः पचति च खादति च, देवदत्तः पचति वा खादति वा, गर्दभांश्च कालयति वीणां च परिवादयति, गर्दभान् वा कालयति वीणां वा परिवादयति इति ॥

समासार्हा निपाता एव कतिपयेऽपि गतयः; तद्यथा— 'प्रादयः क्रियायोगे (पा. १.४.५९) 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' 'अनुकरणं चानितिपरम्' (पा. १.४.६१-६२) 'आदरानादरयोः सदसती' 'भूषणेऽलम्' 'अन्तरपरिग्रहे' (पा. १-४-६३-६४-६५) 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते' 'पुरोऽव्ययम्' 'अस्तं च' (पा. १.४.६६-६७-६८) 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' 'अदोऽनुपदेशे' 'तिरोऽन्तर्धौ' (पा. १.४.६९-७०-७१) 'विभाषा कृञि' 'उपाजेऽन्वाजे' 'साक्षात्प्रभृतीनि च' (पा. १.४.७२-७३-७४) 'अनत्याधान उरसिमनसी' 'मध्येपदेनिवचने च' (पा. १.४.७५-७६) 'नित्यं हस्तेपाणावुपयमने' 'प्राध्वं बन्धने' 'जीविकोपनिषदावौपम्ये' (पा. १.४.७७-७८-७९) 'ते प्राग्धातोः' 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' (पा. १.४.८०-८१-८२) इति। अथैतदुदाहरणानि— प्रपचति, पराकरोति, ऊरीकरोति, कारिकाकरोति, शुक्लीकरोति, पटपटाकरोति, पटत्करोति, खाट् करोति, सत्करोति, असत्करोति, अलंकृत्य, अन्तर्हत्य, कणेहत्य, मनोहत्य, पुरस्कृत्य, अस्तंगत्य, अच्छगत्य, अच्छोद्य, अदःकृत्य, तिरोभूय, तिरःकृत्वा, तिरस्कृत्य, उपाजे कृत्वा, उपाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा, अन्वाजेकृत्य, साक्षात् कृत्वा, साक्षात्कृत्य, मिथ्या कृत्वा, मिथ्याकृत्य, उरसि कृत्वा, उरसिकृत्य, मनसि कृत्वा, मनसिकृत्य, मध्ये कृत्वा, मध्येकृत्य, पदे कृत्वा, पदेकृत्य, निवचने कृत्वा, निवचनेकृत्य, हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य, प्राध्वंकृत्य, जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य, उपनिषत्कृतम्, यदुपनिषत्करोति, यदुपनिषत्करोति, इति ॥

गतिविशेषा एव प्रादय उपसर्गाः ॥

प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्व्याङ्न्यधयोऽप्यतिसूदभयश्च।
प्रतिना सह लक्षयितव्याः पर्युपयोरपि लक्षणमत्र ॥

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
हितादिषु समो म्लोपं पाठं चात्र श्रदन्तरोः ॥

एवमेते विंशतिः वपिसश्रदन्तर्भिः सहोपसर्गाः पञ्चविंशतिर्भवन्ति ॥

ते खलु—(१) वाचकाः, (२) द्योतकाः, (३) विशेषकाः, (४) सहाभिधायकाः, (५) कार्यार्थकाः, (६) निरर्थकाश्चेति षोढा विप्रथन्ते। तेषु (१) वाचका यथा— प्रगता ऋषभा अस्माद्वनात् प्रर्षभम् वनम् , परागता असवोऽस्येति परासुः, अपगतो मन्युरस्य अपमन्युः, संगतमक्षेण समक्षम् , अनुप्राप्तो नासिकामनुनासिकः, अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् , ऋद्धयभावो यवनानां दुर्यवनम् , विरुद्धः पक्षो विपक्षः, आदाय युध्यते तदित्यायुधम् , अत्ययो वातस्य निवातम् , अधिगतमक्षेण अध्यक्षम् , अपिहितः शल इत्यपिशलः, अतीतः श्वानमतिश्वो वराहः, समृद्धिर्मद्राणां सुमद्रम् , उद्गतोऽत्यर्थमुत्तमः, अभिलक्ष्यं मुखमस्याभिमुखः, प्रतिनिधेयः कायः प्रतिकायः, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः, उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः, एवम् अवगतवान कोटं वकोटः, अपिहितः कायतीति पिकः, संपन्नं ब्रह्म बाभ्रवाणां सब्रह्म, श्रद्धीयत इति श्रद्धा, अन्तर्धीयते अन्तर्धिः, इति ॥

(२) द्योतका यथा— प्रतिष्ठते, पराक्रमते, अपकरोति, संक्रीडति, अनुकम्पते, अवधत्ते, निर्विवेश, दुर्ललितः, व्याददाति, आह्वयते, निशमयति, अधिकुरुष्व, अपिदधाति, अतिशेते सुरभिः, उल्लापयति, अभिधत्ते, प्रतीक्षते, परिणमते, उपायंस्त; एवं वधत्ते, पिधत्ते, श्रद्धत्ते, सहितः, अन्तर्दधाति, इति ॥

(३) विशेषकास्तु द्विधा— प्रकृत्यर्थविशेषकाः, प्रत्ययार्थविशेषकाश्च; प्रकृत्यर्थविशेषका यथा— प्रवर्धते, पलायते, अपवदते, संसरति, अनुमन्यते, अवलोकते, निष्कर्षति, दुर्भवति, विलोकते, आलोकते, निषीदति, अधिवसति, अपिनह्यति, अतिवर्तते, सुभवति, उद्भवति, अभ्येति, प्रतिपद्यते, परिगणयति, उपदधाति, एवं वतंसः, पिनद्धवान् , सततम् , श्रद्धनः, अन्तर्भवति इति । प्रत्ययार्थविशेषका यथा— मनस्वी सुभवति सुमनायते, दुर्भवति दुर्मनायते, एवमभिमनायते; पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते, व्यस्यति विपुच्छयते, पर्यस्यति परिपुच्छयते; भाण्डं समाचयति संभाण्डयते, चीवरं संचिनोति संचीवरयते; हस्तेनापक्षिपति अपहस्तयति, वर्मणा संनह्यति संवर्मयति, पाशेन संयच्छति संपाशयति, चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति, तूलैरवकुष्णाति अवतूलयति, हस्तिनाऽतिक्रामति अतिहस्तयति, सेनयाऽभियाति अभिषेणयति, वीणयोप-

गायति उपवीणयति, वास्या परिच्छिनत्ति परिवासयति, श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति, लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति, पाशान् विमोचयति विपाशयति, तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति, रूपं निरीक्षते निरूपयति, वस्त्रं परिदधाति परिवस्त्रयति, पर्याणमुत्तानयति उत्पर्याणयति, इति ॥

नन्वेतेऽपि क्रियाविशेषाणां वाचकाः कस्मान्न भवन्ति? यद्धि यत्प्रयोगादवगम्यते तत् तस्य वाच्यं भवति। नैवम्; 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः' (पा. ३.१.१२) इत्यादिभिर्भवत्याद्यर्थ एव प्रत्ययोत्पत्तेः। मैवं वोचः; नाहं क्यङन्तं पृच्छामि, किं तर्हि ण्यन्तम्; तत्र 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' (पा. ३-१-१७) इति वर्तते; ततश्च करोत्यर्थलक्षणे धात्वर्थसामान्ये णिङ्णिचोर्विधानात्, पुच्छस्योदसनं करोति उत्पुच्छयते, सेनया अभियानं करोति अभिषेणयति इति करोत्यर्थस्य प्रत्ययेन उदसनाभियानादेस्तूपसर्गेणाभिधाने वाचकत्वमेषां भविष्यतीति। उच्यते— नेह करण इत्यनेन सकलधात्वर्थानुयायि क्रियासामान्यं प्रतिनिर्दिश्यते, अपि त्वनवधारितात्मस्वरूपा उदसनाभियानादयः क्रियाविशेषा एव। कथमिदं ज्ञायते इति चेत्, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— यदयं मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणेभ्यः करणमात्रे प्रत्ययमुदाहरति; तद्यथा— मुण्डं करोति मुण्डयति, एवं मिश्रयति, श्लक्ष्णयति, लवणयति। हलिकलिकृतत्वचेभ्यस्तु ग्रहणलक्षणे तद्विशेषे; यथा— हलिमग्रहीत् अजहलत्, कलिमग्रहीत् अचकलत्, कृतं गृह्णाति कृतयति, त्वचं गृह्णाति त्वचयति; वर्णसत्यार्थवेदेभ्यस्तदाचष्ट इत्युपसर्गविशिष्टे धात्वर्थे; यथा— वर्णमाचष्टे वर्णयति, सत्यमाचष्टे सत्यापयति, अर्थमाचष्टे अर्थापयति, वेदमाचष्टे वेदापयति इति; व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च, यथा— पयो व्रतयति, वृषलान्नं व्रतयति। अतोऽवगम्यते करण इत्यनेनानवधारितविशेषो धात्वर्थः प्रत्ययाभिधेयतयाऽधिक्रियते इति। एवं तर्हि, सविशेषणस्यैव क्रियाविशेषस्य प्रत्ययेनोक्तत्वात् अभिषेणयत्यादिषूपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति; यथा— श्येन इवाचरति श्येनायते, बाष्पमुद्वमति बाष्पायते, हस्तेन निरस्यति हस्तयते, एवं पादयते, इति। भवेदेतत् यत्रैक एव प्रत्ययार्थः; यथा— 'उपमानादाचारे' (पा. ३-१-१०) 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' (पा. ३-१-१६) 'अङ्गान्निरसने' इति। इह तु बहवः प्रत्ययार्थाः; यथा— 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च', 'भाण्डात् समाचयने विभजने च', 'चीवरादार्जने परिधाने च', मुण्डादिभ्यस्तत् करोति तदाचष्टे तेनातिक्रामति इत्यादाविति; तत्रोपात्तस्यापि क्रियाविशेषस्य प्रत्ययतो रूपसामान्यादनवधारणे तदवच्छेदायोपसर्गविशेषः प्रयुज्यते, यथा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मनःशब्दादुत्पन्नेन क्यङैवोपसर्गार्थविशिष्टभवत्यर्थाभिधाने सुमनायते, दुर्मनायते, अभिमनायते, इति सुदुरभयः प्रयुज्यन्ते। एवं तर्हि हस्तिनाऽतिक्रामत्यतिहस्तयति इत्यादिवत् श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति, गालोडितमाचष्टे गालोडयति, आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति, इत्यादावाङ्प्रयोगः प्राप्नोति।

नैवम्, अत्राङ्कः सहाभिधायकत्वात्। न हि क्रामतीत्यादिवत् चष्टे इत्यस्यैकाकिनः स्वार्थाभिधाने सामर्थ्यमस्ति। अतो विशेषकत्वमेवैषां न वाचकत्वमिति ॥

अथ (४) सहाभिधायका यथा— प्रस्तुते, प्राणिति, प्रपञ्चते, प्राप्नोति, संग्रामयते, संचष्टे, संरम्भते, संधुक्षयति, अनुरुध्यते, विक्लबते, विलोकते, विश्राणयति, आचष्टे, आशास्ते, आचामति, आतङ्कयति, निद्रायति, नियमयते, अधीते, अभ्येति, अभिवादयते, परिष्वजते, उज्जासयति, उत्तंसयति, इति ॥

(५) कार्यार्था यथा— विजयते, पराजयते, न्यविक्षत, समगंस्त, अम्वकरोत, पराकरोत्, विरराम, उपरराम, उदसिष्यति, उदसिष्यते, अपस्किरते, प्रतिचस्कार, उपस्कुरुते, प्लायते, प्रापभीयति, निष्टपति, अभिष्टौति, विषहते, परिष्वजते, विष्वणति, प्रहिणोति, प्रणश्यति, परिणेष्यति, अन्तर्णयति, इति ॥

(६) निरर्थका यथा— प्रारभते, प्रलम्बते, प्रसूयते, प्रयच्छति, अपहरति, अपह्नुते, अपत्रपते, अभिक्ष्णोति, निमीलति, निवार्यते, निष्ठीवति, निमज्जति, निखञ्जति, विगाहते, विराजते, विजानाति, विनश्यति, विकत्थते, विदीर्यते, आश्रयति, आश्लिष्यति, संयुज्यते, अभ्यागच्छति, पर्यागच्छति, इति ॥

प्रादय एव क्रियाविशेषोपजनितसंबन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीयाः; यदाह—

क्रियाविशेषजन्यानां संबन्धानां प्रकाशने।
कर्मप्रवचनीयाः स्युर्निमित्तमवधारिताः ॥ इति।

किं पुनरमीषामवधारणम्? कर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारे अनुप्रभृतयः शब्दा एकादश, लक्षणाद्योऽर्था द्वाविंशतिरिति; तद्यथा— 'अनुर्लक्षणे' 'तृतीयार्थे' 'हीने' (पा. १.४.८४-८५-८६) 'उपोऽधिके च' 'अपपरी वर्जने' 'आङ् मर्यादावचने' (पा. १.४.८७-८८-८९) 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' (पा. १.४.९०) 'अभिरभागे' (पा. १.४.९१) 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. १.४.९२) 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा. १.४.९३) 'सुः पूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' (पा. १. ४.९४-९५) 'अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु' 'अधिरीश्वरे' (पा. १.४.९६-९७) 'विभाषा कृञि' (पा. १.४.९८)। एवम्— अनु, उप, अप, परि, आङ्, प्रति, अभि, अधि, सु, अति, अपि, इत्येकादश शब्दाः। हेतुलक्षणम्,

सहार्थः, हीनता, आधिक्यम, वर्जनम्, मर्यादावचनम, लक्षणम्, इत्थंभूताख्यानम्, भागः, वीप्सा, प्रतिनिधिः, प्रतिदानम्, आनर्थक्यम, पूजा, अतिक्रमणम्, पदार्थः, संभावना, अन्ववसर्गः, गर्हा, समुच्चयः, स्वाम्यम्, अधिकारः इति द्वाविंशतिरर्थाः। तत्रानुः सप्तार्थः, प्रतिपरी षडर्थौ, अपिः पञ्चार्थः, अध्यभी त्र्यर्थौ, उपाती द्व्यर्थौ, आङपसव एकार्थाः इति। तेष्वनुः हेतुलक्षणसहार्थहीनतालक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु कर्मप्रवचनीयः; तद्योगे द्वितीया यथा— शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत, पर्वतमन्ववसिता सेना, अनुशाकटायनं वैयाकरणाः, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत, साधुर्देवदत्तो मातरमनु, यदत्र मामनु स्यात, वृक्षं वृक्षमनु तिष्ठति, इति ॥

क्रियाया द्योतको नायं न संबन्धस्य वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः॥ (वाक्यपदीयम् २-२०६)

तथा हि— शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति संहिताप्रवर्षणयोर्हेतुफलभूतयोर्लक्ष्यलक्षणभावो निशमयतिक्रियोपजनित इत्यनुना प्रकाश्यते 'शाकल्यस्य संहितामनु निशम्य प्रावर्षत्' इति। एवमन्यत्राप्यवगन्तव्यम। इत्यनुः सप्तार्थः। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्साप्रतिनिधिप्रतिदानेषु प्रतिः; स चतुर्षु द्वितीयां द्वयोः पञ्चमीमुत्पादयति; यथा— वृक्षं प्रति विद्योतते, साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति, यदत्र मां प्रति स्यात, वृक्षं वृक्षं प्रति सेकः, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सावर्जनानर्थक्येषु परिः; सोऽपि चतुर्षु द्वितीयां द्वयोः पञ्चमीमुत्पादयति; यथा -- वृक्षं परि विद्योतते, साधुर्देवदत्तो मातरं परि, यदत्र मां परि स्यात्, वृक्षं वृक्षं परि सेकः, परिपरि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः, 'विश्वस्तिनया विश्वतस्परि' (तै. सं.१.५.३.३)। इति प्रतिपरी षडर्थौ। पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वपिः; तस्यैतेषूपसर्गसंज्ञा बाध्यते; तत्र पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः; सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्; मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते। अधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं संभावना— अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम्, अपि स्तुयाद्राजानम् इति। कामचारानुज्ञानमन्ववसर्गः, अपि सिञ्च, अपि स्तुहि। निन्दा गर्हा— अपि सिञ्चेत् पलाण्डुम, अपि स्तुयाद्वृषलम् इति। अनेकक्रियोपनिपातः समुच्चयः; अपि सिञ्च, अपि स्तुहि; सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः। उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति। इत्यपिः पञ्चार्थः। अधिरानर्थक्याधिकारस्वाम्येषु कर्मप्रवचनीयः; स आद्ययोः 'गतिर्गतौ' 'तिङि चोदात्तवति' (पा. ८.१.७०-७१) इति गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनात् निघातादिकं नानुभवति इति; यथा— कुतोऽध्यागच्छति, यदत्र मामधिकरिष्यति, इति। स्वाम्ये तु द्विधा— अधियोगे सप्तमी भवति कदाचित् स्वामिनः, कदाचित् स्वात्; यथा— अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः। अभिर्लक्षणेत्थंभूताख्यानवीप्सासु द्वितीया-

मुत्पादयति ; यथा-- वृक्षमभि विद्योतते, साधुर्देवदत्तो मातरमभि, वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । इत्यध्यभी ऽयर्थौ । हीनाधिकार्थयोरुपः ; तत्र यथासंख्यं द्वितीयासप्तम्यौ ; यथा— उपार्जुनं योद्धारः, उप खार्यां द्रोणः इति । अतिः पूजायामतिक्रमणे च ; तत्र पूजा स्तुतिः, निष्पन्नेऽपि फले क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । यथा— शोभनं स्तुतम् । अति स्तुतं भवता, अति सिक्तमेतद्भवता, इति । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति । इत्युपाती ऽयर्थौ । आङ्मर्यादावचने पञ्चमीमुत्पादयति— आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते ; तत्रापीदमेवोदाहरणम् । अपो वर्जने पञ्चमीमुत्पादयति-- अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । सुः पूजायामुपसर्गसंज्ञां बाधते— सुस्तुतं भवता, सुसिक्तं भवता, इति षत्वं न भवतीति । इत्याङपसव एकार्था इति ॥

अव्ययानि सुबन्ततिङन्तानुकारीणि विभक्तिप्रतिरूपाणि ; तानि प्रत्येकं षोढा— प्रकृत्यर्थानि, प्रत्ययार्थानि, उभयार्थानि, अनुभयार्थानि, प्रकृत्यन्तरार्थानि, प्रत्ययान्तरार्थानि चेति । तेषु सुबन्तानुकारीणि प्रकृत्यर्थानि यथा— उच्चैः, नीचैः, चिराय, विहायसा इति ; प्रत्ययार्थानि यथा— आरात् , अकस्मात् , एकपदे, प्रगे, इति ; उभयार्थानि यथा— अहम् , शुभम् , पारे, मध्ये इति ; अनुभयार्थानि यथा— ऋते, दिष्ट्या , साक्षात् , अह्नाय इति ; प्रकृत्यन्तरार्थानि यथा— कृतम् , दिवा, दोषा, अन्तरेण इति ; प्रत्ययान्तरार्थानि यथा-- सायम् , स्वयम् , चिरस्य, परस्परस्य इति । तिङन्तानुकारीणि प्रकृत्यर्थानि यथा— मन्ये, शङ्के, अये, आम इति ; प्रत्ययार्थानि यथा— एहि, अपेहि, पश्य, पश्यत इति ; उभयार्थानि यथा— अस्ति, असि, अस्मि, ब्रूहि इति ; अनुभयार्थानि यथा— याति, न याति, वर्तते, न वर्तते इति ; प्रकृत्यन्तरार्थानि यथा— अस्तु, भवतु, पूर्यते, आस इति ; प्रत्ययान्तरार्थानि यथा-- आह, स्यात् , स्तुयात् , भूयात् इति ॥

'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (पा. १. १. ३७) इत्यव्ययप्रकरणे 'कृन्मेजन्तः' क्त्वातोसुन्कसुनः' (पा. १-१-३९, ४०) 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' 'अव्ययीभावश्च' (पा. १-१-३८, ४१) इति पठ्यते । तत्र आम् , क्त्वा, ल्यप् , तुमुन् , णमुल्, खमुञ् इति कृतः षड् भाषायाम् । ते तु कृतः क्रियारूपाः, क्रियाफलरूपाः, क्रियाविशेषणरूपाः, क्रियावधिरूपाः, क्रियाकर्मरूपाः, क्रियावयवरूपाश्च भवन्ति ; तेषु क्रियारूपा यथा— चकासाञ्चकार, कारयामास, बिभरांबभूव, विदांकुर्वन्तु, अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, अलमाल्प्य, खल्वाल्प्य, अलं भोक्तुम् , कालो भोक्तुम् , श्रोतुं श्रोत्रम् , द्रष्टुं चक्षुः इति ; क्रियाफलरूपा यथा— भोक्तुं व्रजति, पक्तुमुपतिष्ठते, भोक्तुं भुङ्क्ते, पक्तुं पचति, भोक्तुं ग्लायति, भोक्तुं घटते, भोक्तुं क्षमते, भोक्तुं सहते, भोक्तुमस्ति, भोक्तुं विद्यते, भोक्तुमीष्टे, भोक्तुं प्रभवति इति ; क्रियाविशेषणरूपा

यथा— इत्थंकारम्, अन्यथाकारम्, यथाकारम्, तथाकारम्, उच्चैःकारम्, तिर्यक्कारम्, मुखतःकारम्, नानाभावम्, द्विधाभावम्, तूष्णींभावम्, अन्वग्भावम् इति; क्रियावधिरूपा यथा— भुक्त्वा व्रजति, अपमित्य याचते, अग्रेभोजं व्रजति, द्व्यहात्यासं गाः पाययति, द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकाश्छिनत्ति, शय्योत्थायं राजद्वारमेति, कन्यादर्शं वरयति, ब्राह्मणवेदं भोजयति, यावज्जीवमधीते, चर्मपूरं स्तृणाति, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, चेलक्नोपं वृष्टो देवः इति; क्रियाकर्मरूपा यथा— शक्नोति भोक्तुम्, धृष्णोति भोक्तुम्, जानाति भोक्तुम्, आरभते भोक्तुम्, पारयति भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम्, लभते भोक्तुम्, अर्हति भोक्तुम्, इच्छति भोक्तुम्, कामयते भोक्तुम्, एपितुमिच्छति, कमितुं कामयते इति; क्रियावयवरूपा यथा— मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, दण्डोपघातं गाः कालयति, पार्श्वोपपीडं शेते, व्रजोपरोधं गाः सादयति, पाण्युपकर्षमुत्थापयति, केशग्राहं युध्यन्ते, भ्रूविक्षेपं जल्पति, गेहानुप्रवेशमास्ते, नामग्राहमाकारयति, चोरंकारमाक्रोशति, स्वादुंकारं भुङ्क्ते, स्वादूकृत्य भुङ्क्ते, इति। क्रियाकर्मावयवरूपाः खल्वपि संभवन्ति; यथा— स्वपोषं पुष्यति, आत्मपोषं पुष्णाति, गोपोषं पुष्यति, रैपोषं पुष्णाति, निमूलकाषं कषति, समूलकाषं कषति, समूलघातं हन्ति, पाणिघातं वेदिमाहन्ति, शुष्कपेषं पिनष्टि, चूर्णपेषं पिनष्टि, रूक्षपेषं पिनष्टि, उदपेषं पिनष्टि, अकृतकारं करोति, जीवग्राहं गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति, हस्तवर्तं वर्तयति, चूडकनाशं नष्टः, सुवर्णनिधायं निहितः, ओदनपाकं पक्वः, क्रौञ्चबन्धं बद्धः, जीवनाशं नश्यति, पुरुषवाहं वहति, ऊर्ध्वशोषं शुष्कः, ऊर्ध्वपूरं पूर्णः इति। शेषाश्छन्दसि चतुर्विंशतिर्भवन्ति; तद्यथा— एश्, केन्, तवै, के, से, सेन्, असे, असेन्, क्से, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवेङ्, तवेन्, कै, इष्यै, णमुल्, कमुल्, तोसुन्, कसुन् इति। तेषु कृत्यार्थे एश्केनौ; एश्— 'अवचक्षे' (ऋग्वे. ४.५८.५) केन्—नावगाहे। तवै कृत्यार्थे तुमर्थे च, कृत्यार्थे— परिधातवै, परिस्तरितवै; तुमर्थे— सोममिन्द्राय पातवै (ऋग्वे. ३. ४६. ५.) अन्वेतवै (ऋग्वे. ७. ४४. ५)। कयादयः सप्तदश तुमर्थे; तेषु के— दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋग्वे. १-५०. १) विख्ये त्वा हरामि; से— वक्षे रायः, सेन्— ता वामेषे रथानाम् (ऋग्वे ५. ६६. ३); असे— क्रत्वे दक्षाय जीवसे (ऋग्वे. १०. ५७. ४); असेन्— इह क्षयाय जीवसे (ऋग्वे. १०. ५८. १); क्से— प्रेषे भगाय श्रियसे (ऋग्वे. ५. ५९. ३); कसेनप्येवंरूपः, स्वरे विशेषः; अध्यै— काममुपाचरध्यै (तै. सं. १. २. ११. १) अध्यैनप्येवंरूपः, स्वरे विशेषः; कध्यै— इन्द्राग्नी आहुवध्यै (ऋग्वे. ६. ६०. १३); कध्यैन्— श्रियध्यै; शध्यै— पिबध्यै (ऋग्वे. ९. ९७. २०); शध्यैन्— सह मादयध्यै; तवेङ्— दशमे मासि सूतवे; तवेन्— सोममिन्द्राय पातवे (ऋग्वे ८. ६९. १०)? सुवर्देवेषु गन्तवे (तै. सं. ५. ७. ७. २) कर्तवे (ऋग्वे. ९. ८६. २०) हर्तवे;

कै—प्रयै देवेभ्यः (ऋग्वे. १-१४२. ६); इष्ग्रै— अपामोषधीनां रोहिष्यै (तै. सं. १. ३. १०. २); अव्यथिष्यै; रोहणाय चाव्यथनाय चेत्यर्थः। तुमर्थ एव 'शकि णमुल्कमुलौ' (पा. ३. ४. १२)— अग्निं देवा विभाजं नाशक्नुवन, अपलुपं नाशक्नुवन्। 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (पा. ३. ४. १३)— ईश्वरोऽभिचरितोः, ईश्वरो विलिखः, ईश्वरोऽवितृदः। तोसुन्कसुनौ भावलक्षणे च; तत्र स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् (पा. ३. ४. १६) 'सृपितृदोः कसुन्' (पा. ३. ४. १७) यथा— आसंस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति, पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुरा वत्सानामपाकर्तोः, पुरा प्रवदितोरग्नौ होतव्यम्, पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम, आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति, आतमितोरुपनिष्ठन्ते (तै. ब्रा. १. ६. ९. ८) आविजनितोः संभवाम (तै. सं. २. ५. १. ५) पुरा क्रूरस्य विसृपः (तै. सं. १. १. ९. ३) पुरा जत्रुभ्य आतृदः (ऋग्वे. ८. १. १२)। तद्धितेष्वसर्वविभक्तिषु 'तसिलादयः प्राक् पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, मान्तः, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती नानाञौ' इति; यथा— यतः, तत्र, इह, क्व, एकदा, एतर्हि, अधुना, इदानीम्, सद्यः, परुत्, परारि, ऐषमः, अद्य, परेद्यवि, पूर्वेद्युः, उभयेद्युः, सर्वथा, इत्थम्, पुरस्तात्, प्राक्, अधः, उपरि, उपरिष्टात, पुरः, पश्चात, दक्षिणात, दक्षिणा, दक्षिणाहि, दक्षिणेन, दक्षिणतः, द्विधा, द्वेधा, द्वैधम, ऐकध्यम्, बहुशो देहि, वासुदेवतः प्रति, शुक्लीभवति, अग्निसात् संपद्यते, देवत्रागच्छति, पटपटाकरोति, पचतितराम्, बहुकृत्वो भुङ्क्ते, द्विर्भुङ्क्ते, सकृद्भुङ्क्ते, बहुधा भुङ्क्ते, आदितो भवति, ब्राह्मणवद्ब्रवीति, विना देवदत्तम, नाना देवदत्तात्, इति। अव्ययीभावो द्विधा— सत्त्वभूतार्थः, असत्त्वभूतार्थश्च इति। तयोः सत्त्वभूतार्थो यथा— उपकुम्भम्, सुमद्रम्, दुर्यवनम्, निर्मक्षिकम्, निशीतम्, सब्रह्म, बहिर्ग्रामम्, सूपप्रति, मध्येसमुद्रम्, द्विमुनि, पञ्चनदम्, लोहितगङ्गम इति। असत्त्वभूतार्थो यथा— अधिस्त्रि, प्रत्युरसम्, अनुरथम्, प्रत्यर्थम, यथाशक्ति, सचक्रम्, यावदमत्रम, परित्रिगर्तम्, आपाटलिपुत्रम्, अभ्यग्नि, द्विपरि, अनुगङ्गं वारणसी, इति॥

शब्दस्य ताद्रूप्येणाभिधानमनुकरणम; यदाह— 'व्यक्ताव्यक्तवर्णपदवाक्यसादृश्योक्तयोऽनुकरणानि'। तत्र व्यक्तवर्णसादृश्योक्तिर्यथा—

> छिन्नेन पतता वह्नौ यन्मुखेन हठात्कृते।
> स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैष रावणः॥

व्यक्तपदसादृश्योक्तिर्यथा—

> गच्छेति वक्तुमिच्छामि मत्प्रिय त्वत्प्रियैषिणी।
> निर्गच्छति मुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम्॥

व्यक्तवाक्यसादृश्योक्तिर्यथा—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव शान्तमथ वा किमतः परेण ॥

अव्यक्तवर्णसादृश्योक्तिर्यथा—

गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं
गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।
अपश्यन्ती वत्समिवेन्दुबिम्बं
तच्छर्वरी गौरिव हुंकरोति ॥

अव्यक्तपदसादृश्योक्तिर्यथा—

चटच्चटिति चर्मणि च्छिमिति चोच्चलच्छोणिते
धगद्धगिति मेदसि स्फुटरवोऽस्थिषु ष्ठागिति ।
पुनातु भवतो हरेरमरवैरिराजोरसि
क्वणत्करजपञ्जरक्रकचकाषजन्मानलः ॥

अव्यक्तवाक्यसादृश्योक्तिर्यथा—

पिपिप्रिय ससस्वयं मुमुमुखासवं देहि मे
ततत्यज दुदुद्रुतं भभभभाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात्कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥

एतेन यानि साधून्यर्थवन्ति पदानि, यानि च वाक्यानि, यच्चाशक्तिजमसाधु शब्दरूपम, ये चापभ्रंशाः, ये चानर्थका वर्णाः, याश्चाव्यक्तवर्णपदवाक्योक्तयः, तदनुकरणानां साधुत्वमुपपन्नं भवति । ननु अनुकरणं शिष्टस्य वा दानाध्ययनादेः, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा हसितहिक्कितादेः साधुत्वं भवति; न प्रतिषिद्धस्य ; यो ह्येवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्, सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । नैवम् ; यश्च ब्राह्मणं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः ;

यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति तस्यानुकुर्वन् कदलीस्तम्भं छिन्द्यान्न स मन्ये पतितः स्यात् इति । न चानुकरणमपशब्दः, अन्यो ह्यसावपशब्दपदार्थकः साधुशब्दः; न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति, अपशब्द इत्येतस्याप्यपशब्दत्वप्रसङ्गात् । यः पुनरेवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते, इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दमभिधेयेषु प्रयुङ्क्ते, सोऽपशब्दकार्येव भवति इति ॥

भावकारकाभिधायिनो धातुप्रत्ययाः कृतः; ते षोढा— लिङ्गिनः, अन्यलिङ्गिनः, स्वलिङ्गिनः, अलिङ्गिनः, शक्त्याद्यपेक्षिणः, अनुप्रयोगाद्यपेक्षिणश्च । तेषु द्रव्यवचना अणादयो लिङ्गिनः, यथा— कुम्भकारः, पङ्कजम्, धात्री, दात्रम्, कारुः, कृकवाकुः, इति । गुणवचना ण्वुलादयोऽन्यलिङ्गिनः, यथा— कारकः, कारिका, कारकम्, दर्शनीयः, दर्शनीया, दर्शनीयम्, इति । उत्पत्तावपेक्षितनियतलिङ्गाः 'स्त्रियां क्तिन्' (पा. ३. ३. ९४) इत्येवमादयः स्वलिङ्गिनः, यथा— पक्तिः, पचनम्, पाकः, व्रजः, शय्या, सुप्तम्, इति । असत्त्वभूतार्थत्वेनानुपगृहीत-लिङ्गसंख्याशक्तयस्तुमुनादयोऽलिङ्गिनः, यथा— कालो भोक्तुम्, अलं कृत्वा, खलु प्रहृत्य, नावगाहे, ईश्वरोऽभिचरितोः, ईश्वरो विलिखः, इति । शक्तिहेतुमल्लक्ष्यक्रियाद्यपेक्षाः शत्रादयः शक्त्याद्यपेक्षिणः, यथा— व्रजता कृतम्, क्रियमाणं पश्य, आर्जयन् वसति, चङ्क्रम्यमाणो-ऽधीते, पक्ष्यन् व्रजति, भोजको व्रजति, इति । अपेक्षितानुप्रयोगतद्धितायनुषङ्गा णमुलादयोऽनु-प्रयोगाद्यपेक्षिणः, यथा— रैपोषं पुष्यति, चोरंकारमाक्रोशति, कारयाञ्चकार, कृत्रिमम्, व्याव-क्रोशी, सांराविणम्, इति ॥

भावकारकसंबन्धिस्वार्थाभिधायिनोऽधातुप्रत्ययास्तद्धिताः; ते षोढा— अलोपिनः, लो-पिनः, सर्वलोपिनः, आदेशिनः, प्रदेशिनः, अप्रदेशिनश्चेति । तेषु निरनुबन्धा अलोपिनः, यथा— अश्वत्वम्, अश्वकः, अश्वत्थामः, सभ्यः, सख्यम्, देवदत्तरूप्यः इति । सानुबन्धा लोपिनः यथा— ब्राह्मण्यम्, मृत्तिका, दाक्षिः, वैयाकरणः, स्तेयम्, कैदार्यम्, इति; येषां लुग्लुपादिभिः किमपि नावतिष्ठते ते सर्वलोपिनः, यथा— गर्गाः, चरकाः, पञ्चालाः, चञ्चा, गार्गी, सामग्री, इति । येषामायन्नादय आदिश्यन्ते ते आदेशिनः, यथा— ऐतिकायनः, कापेयम्, आत्मनीनम्, अश्वीयम्, क्षत्रियः, शाश्वतिकम्, इति । प्रकृतेरादिमध्यविषयाः प्रदेशिनः, यथा— बहुतृणम्, बहुराजा, सर्वकः, उच्चकैः, त्वयका, पचतकि, इति । तस्या एवान्त्यावयवभूता अप्रदेशिनः, यथा— वाक्त्वचम्, प्रत्युरसम्, केशाकेशि, युवजानिः, सरजसम्, निष्प्रवाणिः, इति ॥

पृथगर्थानामेकार्थीभावः समासः; स षोढा— सुबन्ताभ्याम्, तिङन्ताभ्याम्, सुप्ति-ङन्ताभ्याम्, सुब्धातुभ्याम्, सुबन्तनामभ्याम्, नामभ्यां चेति । तेषु सुबन्ताभ्यां यथा— उपकुम्भम्, राजपुरुषः, नीलोत्पलम्, अष्टाकपालः, चित्रगुः, धवखदिरौ इति । अत्र 'समर्थः

पदविधिः' (पा. २. १. १.) इति सामर्थ्ये सति समासः। सामर्थ्यं च संबन्धः। स च द्वयोरुपसर्जनप्रधानभावे भवति; न हि प्रधानयोरुपसर्जनयोरेव वा मिथोऽनपेक्षयोः संबन्धो घटते। प्रधानोपसर्जनभावश्च द्विधा— अभिधीयमानः, प्रतीयमानश्च। अभिधीयमानो व्यतिरेकविभक्तिः, यदा वैयधिकरण्यम्— कुम्भस्य समीपम्, राज्ञः पुरुषः, इति। तत्रोपकुम्भमिति पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः; राजपुरुषः इत्युत्तरपदप्रधानस्तत्पुरुषः। प्रधानमविचलितस्वार्थं प्रथमयैवाभिधीयते, उपसर्जनं पुनः प्रधानानुग्रहायाश्रितव्यतिरेकं षष्ठ्यादिभिः। इदं च सुबन्तत्व एव भवति। प्रतीयमानस्तुल्यविभक्तिः यदा सामानाधिकरण्यम्— नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम्; अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः, इति। अयं च 'विशेषणं विशेष्येण' (पा. २. १. ५७) इति कर्मधारयः, 'संख्यापूर्वः' 'तद्धितार्थ' (पा. २. १. ५२, ५१) इति च द्विगुत्वं विशेषणविशेष्यभावेन प्रतीयमानोपसर्जनप्रधानभावयोः सामानाधिकरण्ये स्मर्यते; तच्च तुल्यविभक्तित्वे स्यादिति सुबन्तत्व एव भवति। यदा च चित्रा गावोऽस्येत्यन्यपदार्थपरतया विशेषणविशेष्ययोः समानाधिकरणलक्षणो बहुव्रीहिः, तदाऽप्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संवृत्त इति वृत्त्यवस्थायां वाक्यवैपरीत्येन चित्रा गावोऽस्येत्युपसर्जनं समासार्थश्चित्राणां गवामयमिति प्रधानभावमनुभवति; तच्च षष्ठीप्रथमान्तत्वात् सुबन्त एव स्यात्। यदा च धवश्च खदिरश्चेति प्रधानयोर्धवस्य खदिरस्य चेत्यप्रधानयोर्वा क्रियादीन् प्रतीतरेतरयोगे युगपदधिकरणवचनो द्वन्द्वः, तदाऽप्युभयत्र तुल्यविभक्तित्वमन्तरेण प्राधान्यमप्राधान्यं वा न प्रतीयते; तुल्यविभक्तित्वं तु द्वयोः सुबन्तत्व एव भवति। अतश्च सर्वत्र सुबन्तेन सह सुबन्तं समस्यते इति स्मर्यते। तिङन्ताभ्यां यथा— अश्नीतपिबता, खादतमोदता, पचतभृज्जता, उन्मृजावमृजा, आवपनिवपा, एहिरेयाहिरे, इति। अत्र 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति मयूरव्यंसकादिपाठात् तिङन्तानां समासः स्मर्यते। अश्नीत पिबतेत्यादि यासु क्रियासु सातत्येन विद्यते, ता एवमुच्यन्ते। तन्मध्यपतितश्च तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्युदादीनां रे इत्येतस्य चाख्यातत्वं भवति। सुप्तिङन्ताभ्यां यथा— अपचसि, प्रावर्षत्, अनुव्यचलत्, अस्तिक्षीरा, एहिवाणिजा, जहिस्तम्ब, इति। अत्र 'सह सुपा' (पा. २. १. ४) इत्यत्र तृतीययैव सहार्थस्याक्षेपे, सहग्रहणादतिरिक्ताद्योगविभागाश्रयणेन सुबन्ततिङन्ताभ्यां समासः क्रियते। स च 'नञो नलोपस्तिङ्यवक्षेपे' इति 'उदात्तवता तिङा गतिमता च' इति, 'सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्' इति, 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' इति 'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये समस्यते कर्तारं चाभिदधाति' इत्युपपन्नो भवति। तेनायमर्थः संगच्छते— अवक्षिप्तोऽसि न पचसि त्वमभिहितोऽपि वृषल इति; प्रकर्षेणावर्षत् इति; पश्चाद्विशिष्टं चलनमकरोत् इति; अस्ति क्षीरमस्या इति; एहि वाणिजेत्यामन्त्र्यमाणवाणिजविशिष्टा क्रियेति; जहि जहि स्तम्बमिति कर्ता योऽभिधीयते स एवमुच्यते इति। सुब्धा-

तुभ्यां यथा— संग्रामयते अनुरुध्यते, श्रद्धा, अन्तर्धिः, परमनियौ, प्रतिभुवौ इति । अत्र— 'संग्राम युद्धे', 'अनुरुध कामे' इति समस्तयोरेव पाठः । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३. ३. १०६) 'उपसर्गे घोः किः' (पा. ३. ३. ९२) इत्यङ्किविधाने प्रादिषु श्रदन्तरोरुपसङ्ख्यानम्, 'अचि श्नु धातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (पा. ६. ४. ७७) इत्यादिकार्यसिद्धये क्विबन्तस्य प्रत्ययनामधातुत्वाद्धातुत्वमिति सुब्धातुभ्यां समासो भवति । सुबन्तनामभ्यां यथा— दधिसेक्, चर्मकारः, चर्मक्रीती, धनक्रीता, ब्राह्मणाच्छंसी, सरसिजम्, इति । अत्र 'कुगतिप्रादयः' (पा २. २. १८) 'उपपदमतिङ्' (पा. २. २. १९) इत्यत्रातिङ्ग्रहणेनोभयसूत्रशेषतया व्याख्यायमानेन सुबित्येतस्य निवृत्तिः क्रियते; 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा. २. १. ३२) इत्यत्र च कर्तृकरणयोः समासविधानादुत्तरपदस्य कृदन्ततायां लब्धायां कृद्ग्रहणादतिरिक्तान् तदन्तावस्थायामेव समासाभ्यनुज्ञाने सुपेत्येतदपि निवर्तते । ततश्च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासः सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवतीत्याख्यातम्; बहुलग्रहणस्य चेष्टसिद्ध्यर्थत्वात् । स क्वचिन्नामभ्यां क्वचित् सुबन्ताभ्यां क्वचिन्नामसुबन्ताभ्यां निश्चीयते । तत्र दधिसेगित्यत्रोत्तरपदस्य 'सात्पदाद्योः' (पा. ८. ३. १११) इति पदादिनिबन्धनषत्वप्रतिषेधसिद्धये, चर्मकार इत्यत्र तु पूर्वपदस्य पदान्तलक्षणनलोपार्थं सुबन्तता क्रियते । चर्मक्रीतीत्यत्र पूर्वपदं नलोपार्थमेव सुबन्तम्, उत्तरपदं तु प्रातिपदिकं क्रियते; तेन 'क्रीतात् करणपूर्वात्' (पा. ४. १. ५०) अकारान्तान् इति— ईकारः सिद्धो भवति । सुबुत्पत्तौ तु प्राक् सुबुत्पत्तेरन्तरङ्गलिङ्गसंस्कारनिमित्तष्टाबुत्पद्यमानः क्रीतस्य अकारान्ततां हत्वा ङीषं प्रतिबध्नीयात् । धनक्रीतेत्यत्र 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इति शिष्टप्रयोगदर्शनादुत्तरपदस्य सुबुत्पत्तौ टाबुत्पत्तेराकारान्तत्वान्न ङीष उत्पत्तिः । ब्राह्मणाच्छंसी, सरसिजमित्यत्र पूर्वपदयोः साक्षात् सुपः श्रवणम्; उत्तरपदयोस्तु प्रयोजनाभावाद्विभक्तेरनुत्पत्तिरिति । नामभ्यां यथा— अश्वक्रीती, धनक्रीती, प्रवापिणी, माषवापिणी, असूर्यंपश्या राजदाराः, कृतपूर्वी कटम्, इति । अत्र अश्वक्रीती, धनक्रीती, इत्येतयोः प्राग्वदेव ङीषुत्पत्तौ विभक्त्युत्पत्तिमन्तरेणापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे करणत्वाविरोधः । प्रवापिणी, माषवापिणी इत्यत्र तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च (पा. ८. ४. ११) इति णत्वं भवति; सुबन्ताभ्यां तु समासेऽन्तरङ्गत्वान्ङीबुत्पत्तौ ङीबत्र प्रातिपदिकान्तः न नकार इति णत्वं न स्यात्, यथा— गर्गभगिनीति । असूर्यंपश्या इत्यत्र नञ्सूर्ययोर्दृशिक्रियया संबन्धात् परस्परमसंबन्धे सामर्थ्याभावाद्विभक्त्यभावः, अत्र हि सूर्यमपि न पश्यन्तीति नञ् सूर्यकर्मिकां दृशिक्रियामपेक्षते, न सूर्यसत्ताम्; 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' (पा. ३. २. ३६) इति वचनादसामर्थ्येऽपि नाम्नोरेव समासो भवति । एतेन कृतपूर्वी इत्यपि व्याख्यातम्; अत्रापि हि कृतं पूर्वं कटोऽनेनेति कृतशब्दस्य कटापेक्षायां पूर्वशब्देनासंबन्धादसामर्थ्येऽपि 'पूर्वादिनिः,' 'सपू-

वोश्च' (पा ५. २. ८६-८७) इति वचनात् कृतपूर्वयोरसुबन्तयोरेव समासो भवतीति स्थितम्। उपलक्षणं चेह सुबन्ताभ्यामित्यादिषु द्विवचनम्; तेन यथा द्वाभ्यां तथा त्रिभिर्बहुभिश्च समासो भवति। तत्राव्ययीभावः कर्मधारयश्च द्वाभ्याम्। यथा— अधिस्त्रि, शाकप्रति, पक्काम्राः, पुरुषव्याघ्रः, इति। षष्ठीलक्षणः कालपरिमाणलक्षणश्च तत्पुरुषो द्वाभ्यां त्रिभिश्च। यथा— राजगवीक्षीरम्, राजगोक्षीरम्, व्यहजातः, व्यह्नजातः, इति। अत्र यदा राज्ञो गौः राजगवी तस्याः क्षीरमिति, तदा द्वाभ्याम्, यदा तु राज्ञो गोः क्षीरं राजगोक्षीरमिति, तदा त्रिभिः। तदुक्तम्— 'राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः, द्विषष्ठीभावात्; सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेणाभिसंबन्धात्' राजगवीक्षीरम्, राजगोक्षीरमिति च। ननु च, गोः क्षीरं गोक्षीरम्, राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति द्वितीयपक्षे भविष्यति; नैवम्, अर्थभेदात्; यथैवायं गवि यतते न महिष्यादेरपि क्षीरमात्रेण तुष्यति, एवं राजन्यपि यतते — राज्ञो या गौः, तस्या यत् क्षीरमिति; तच्चैवं न सिध्यति; एवं हि यतः कुतश्चिदागतं गोक्षीरमात्रं राज्ञः संबन्धि प्रतीयते। कथं पुनर्गोः क्षीरमप्यपेक्षमाणायाश्च राज्ञा राजानमप्यपेक्षमणायाश्च क्षीरेण समासः? उच्यते— न गौः प्रधानत्वात् तथा राजानमपेक्षते, यथा उपसर्जनत्वेन गां राजा; क्षीरमप्यविचलितस्वार्थत्वादनौत्सुक्येन न तथा गामपेक्षते, यथोद्भूतसंबन्धव्यतिरेकत्वादौत्सुक्येन गौः क्षीरम्। एवं चानुकूल्ये गमकत्वात् प्रधानसापेक्षत्वे सति समासो भवत्येव; यथा— देवदत्तगुरुकुलम्, राजपुरुषभार्या, इति। तदुक्तम्— 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति। एवं द्वे अह्नी समाहृते व्यहः, व्यहो जातस्येति यदा समासः तदा द्वाभ्याम्; यदा तु द्वे अह्नी जातस्य व्यह्नजात इति तदा त्रिभिः। 'सुप् सुपा' इति वचनाद्द्वयोरेव समास इति चेत्, न; 'कालाः परिमाणिना' (पा. २. २. ५.) इति बहुवचननिर्देशात 'सुप् सुपा' इत्येतस्मिन् गुणपदेऽपि संख्या न विवक्ष्यते; तेन त्रिष्वपि पदेषु समासाभ्यनुज्ञाने, द्विशब्दस्यापि कालसंख्यायकत्वेन कालाभिधायित्वे द्वे अह्नी जातस्येति विगृह्य जातेन परिमाणिना द्विशब्दाहःशब्दौ कालाभिधायिनौ समस्येते। पूर्वस्य पदस्योत्तरपदनिमित्तायास्तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रवर्तनात 'न संख्यादेः समाहारे' (पा. ५. ४. ८९.) इति प्रतिषेधाभावात् 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' (पा. ५. ४. ८८.) इति समासान्तसिद्धौ व्यह्नजात इति विवक्षितरूपसिद्धिः। अथ राजगोक्षीरमित्यत्रापि कथं न समासान्तः? गोशब्दस्य युगपत् पूर्वोत्तरपदापेक्षायामसामर्थ्यात्। व्यह्नजातः इत्यत्रापि तुल्यमिति चेत्, तन्न; उत्तरपदयोग एव द्विगोराम्नानात्। अपि च, द्वे अह्नी इति द्वे अपि प्रथमान्ते; राज्ञो गोरिति द्वे अपि षष्ठ्यन्ते; अस्ति च प्रथमान्तषष्ठ्यन्तयोर्विशेषः— प्रथमान्तं ह्यनुपजातव्यतिरेकत्वान्निरौत्सुक्यं नान्यदपेक्षते; षष्ठ्यन्तं पुनरुद्भूतव्यतिरेकत्वात् परोपकारायौत्सुक्येन प्रवर्तमानं नानवाप्योपकार्यं विरमति। एवं च सापेक्षत्वादसामर्थ्ये समासः कथमिति चेत्, गमकत्वात्; यथा— सूर्यमपि न पश्यन्त्यसूर्यंपश्या

राजदाराः, न पुनर्गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, अशूद्रान्नभोजी, एवमलवणभोजी, एकान्नविंशतिः; यथा— अवतप्ते नकुलस्येव स्थितमवतप्तेनकुलस्थितं तवैतदिति। बहुव्रीहिद्वन्द्वौ द्वाभ्यां त्रिभिर्बहुभिश्च यथा— चित्रगुः, कण्ठेकालः, प्लक्षन्यग्रोधौ, पाणिपादम्, पञ्चगवधनः, मत्तबहुमातङ्गम्, शङ्खदुन्दुभिवीणाः, धवखदिरपलाशम्, इति। अत्र 'अनेकमन्य-पदार्थे' (पा. २. २. २४.) बहुव्रीहिः, 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा. २. २. २९.) इति च स्मृतिः; उक्तं च—

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति॥

द्वन्द्वो यावद्भिरारब्धः प्राधान्यं तत्र तावताम्।
इतरेतरयोगे स्यात् समाहारे तु संहतेः॥

ननु च, शोभनाः सूक्ष्मा जटाः केशा अस्य, शोभनम् नतमजिनं वासोऽस्य, संजातान्यन्तेषु शितिरन्ध्राण्यस्येति कर्मधारयादिगर्भा एते बहुव्रीहयः; तत्र सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससेत्येतयोर्मध्यपदस्योत्तरपदेन पूर्वपदेन वा कर्मधारयम्, अन्त्यस्य तूत्तरपदेनैव सप्तमीतत्पुरुषं विधाय द्वयोरपि वृत्तौ बहुव्रीहिः कस्मान्न क्रियते। उच्यते— पूर्वयोः पूर्वपदेन कर्मधारयानुपपत्तिः, असमानाधिकरण्यात्; न हि द्वयोरपि विशेषणयोः सामानाधिकरण्यं भवति। उत्तरेण तु 'विशेषणं विशेष्येण' (पा. २. १. ५७.) इति सामानाधिकरण्ये भवति कर्मधारयः; किं तु न तदुत्तरकाल-मन्यपदार्थे विवक्षितार्थसिद्धिः; तथा हि सति, सूक्ष्मजटासंबन्धनिबन्धनमेव केशानां शोभनत्व-मुपलभ्यते न तु स्वाभाविकम्, नतिनिमित्तमेव चाजिनवाससश्चारुत्वं गम्यते न तु नैसर्गिकम्। अन्त्ये पुनरन्तेषु इत्येतस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्ये सति नोत्तरपदेन सप्तमीतत्पुरुषः; अन्तेषु शिति-रन्ध्राणि इति ह्युक्ते, कस्यान्तेष्वित्यपेक्ष्यं स्यात्; तच्च शित्यर्थ उत्पद्यमाने बहुव्रीहावेवोपपन्नं भवति— संजातान्यन्तेषु सूक्ष्मच्छिद्राण्यस्येति, न पुनस्तत्पुरुषे। ननु च, दृश्यते द्वयोरपि विशेषणत्वे सापे-क्षत्वे च समासः; तद्यथा— खञ्जश्चासौ कुब्जश्च खञ्जकुब्जः, भ्रातुर्भार्या भ्रातृभार्या देवदत्त-स्येति। उक्तमत्राचार्यैः। किमुक्तम्? कस्य चित् खञ्जो निर्ज्ञातः कस्य चित् कुब्ज इति प्रधानो-पसर्जनभावाद्भवत्येव विशेषणविशेष्यभावः; अपि च

संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रवर्तते।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते॥

यथा पितुः पिता पितामहो देवदत्तस्येति। इह तु सूक्ष्मजट इत्येतदन्यपदार्थ एवा-

म्नायते; नतमित्येतदपि क्रियाभिधायित्वेन गुणवचनत्वादाश्रितमेव भवति। सु इत्येतत्पुनरव्ययं शोभनार्थे वर्तमानं समस्यते; तस्य चास्तां द्रव्यवचनत्वम्; गुणवचनत्वेऽपि विप्रतिपत्तिः, अव्ययानामसत्त्वार्थवाचित्वात्। केचित पुनस्तत्रापि विवदन्ते— द्योतका हि किलैते न वाचका इति; समासश्च 'सुप् सुपा' (पा. २. १. ४.) इति द्योतकानामपि भवति। मा भूत् पूर्वयोः कर्मधारयः; अन्त्ये पुनरन्तशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन भ्रातृभार्यादिवत् कथं न तत्पुरुषः? उच्यते— यद्यपि संबन्धिशब्दाः सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते, तथाऽपि यत्र संदेहविपर्यासादयो न जायन्ते तत्रैव तदुत्पत्तिः; अत्र त्वन्तशितिरन्ध्राणीत्युक्ते सन्देहः— किमन्तेषु शितिरन्ध्राण्यस्य, उत अन्तशितिनी(तीनि)रन्ध्राणि इति। अथ यदा सुष्ठु सूक्ष्मजटाः केशाः अस्येति विग्रहः, तदा भवितव्यं पूर्वपदयोः कर्मधारयेण। न भवितव्यम्। किं कारणम्? स्वरे दोषः स्यात्; बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा समासस्यान्त उदात्त इत्यन्तरङ्गत्वादवयवसमासस्वरः प्राप्नोति, तदाह—

सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासावयवो यदि।
स्यात्स्यात्तत्रान्तरङ्गत्वाद्बाधकोऽवयवस्वरः॥

न चेष्यते। का पुनरत्र कर्मधारयबाधायामुपपत्तिः? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा. २. १. ५७.) इति बहुलग्रहणमेव; उक्तं च—

या सामान्याश्रया संज्ञा विशेषविषया च या।
बहुलग्रहणान्नास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः॥

अतश्च यत्र द्वे अपि विशेषसंज्ञे, तत्रोत्तरपदे नित्यमेव द्विगुर्द्वन्द्वश्च समासो भवति; तद्यथा— पञ्चगवप्रिय इति, छत्रोपानहप्रिय इति। यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः, तत्र विकल्पेन; यथा— राजगवीक्षीरम्, राजगोक्षीरम्, इति। यत्रैकतः सामान्यमन्यतो विशेषः, तत्र न भवत्येव; यथा— सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा, इति; अत्र बहुव्रीहिरिति विशेषसंज्ञायामवयवयोः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति या समाससंज्ञा सा 'सुप्सुपा' इति तत्पुरुषादिभेदापरामर्शेन भवन्ती सामान्यसंज्ञेत्युच्यते। ननु 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' इति महावार्तिककारः; अयमपि च तत्पुरुष एवेति कस्मादिहापि समासो न भवति? उत्तरपदोपादानात् उत्तरपद एवाम्नायते सोऽत्र तत्पुरुषो ग्रहीतव्यः; यथा द्व्यहजातः, पञ्चगवधनः इति। द्वन्द्वः पुनरनुत्तरपद एवेति बहुव्रीहिविषयेणोत्तरपदेन सर्व एव गृह्यते। किमर्थं पुनरेवमुच्यते यावता बहुलग्रहणेनैव सिद्धम्? समुदायवृत्तावयवानां मा कदाचिदवृत्तिर्भूदिति।

तथापि न वक्तव्यम्; इह द्वौ पक्षौ— वृत्तिपक्षश्च अवृत्तिपक्षश्च; यदा वृत्तिः तदा सर्वेषां वृत्तिः, यदा तु न वृत्तिः तदा सर्वेषामवृत्तिः इति। नैवम्; अस्त्यत्र विशेषः; तथाहि— पञ्चगवप्रिय इत्यादौ नास्य पञ्चसंख्यामात्रं प्रियं नापि गोमात्रम्, किं तर्हि पञ्चसंख्योपलक्षिताः काश्चिदेव गावः, यथा पञ्चाम्राः सप्तर्षयः, इति। तच्च द्विगौ पूर्वमसति दुरुपपादमेव भवति। एतेन छत्रोपानहप्रिय इत्येतदपि व्याख्यातम्; तत्रापि युगपदधिकरणवचनद्वन्द्वमन्तरेण नाभिवाञ्छितसिद्धिः। न ह्यस्योपानन्मात्रमेव प्रियम्, अपि तु छत्रमपि; उपानच्छब्दादेव च परः प्रियशब्दो निशम्यमानः न द्वन्द्वं विना छत्रमुपग्रहीतुं शक्नोति। तस्मादनाक्षेप इति। सुसूक्ष्मजटकेशादिना च मत्तबहुमातङ्गं वनम् इत्यादावप्यनेकमेव पदमित्युक्तं भवति। अत्रापि मत्तबहवो बहुमातङ्गा इत्यपि न भवति। किं कारणम्? 'बहुगणवतुडति संख्या' (पा. १. १. २३.) इति बहुशब्दस्य संख्यावाचित्वात्, संख्यापूर्वस्य च कर्मधारयस्य द्विगुत्वात्, द्विगोः पुनः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वेव भावात्, यथा पञ्चकपालः, त्रिलोकहर्म्यम्, पञ्चपूली इति। कथं तर्हि सप्तर्षयः, पञ्चाम्राः इति? 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा. २. १. ५०) इति संज्ञायामेव तद्भवति। ननु च माभूत्तद्धितार्थः उत्तरपदं वा, तथाऽपि बहुमातङ्गमिति समाहारे भविष्यति— बहवो मातङ्गाः समाहृताः बहुमातङ्गम्; ततश्च मत्तं बहुमातङ्गमस्मिन्वने तन्मत्तबहुमातङ्गं वनमिति बहुव्रीहिर्भविष्यति। उच्यते— अथ समाहार इति कः शब्दार्थः? ननु समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मणि घञ्— समाह्रियत इति समाहारः। यद्येवं पञ्च कुमार्यः समाहृताः— पञ्चकुमारि, दशकुमारि— इति 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (पा. १. २. ४८)' इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। समासार्थस्यानेकत्वात्, 'द्विगुरेकवचनम्' (पा. २. ४. १) इत्येतदपि वक्तव्यं भवति। एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति— समाहरणं समाहार इति। अथ भावसाधनेन किमभिधीयते? यत्तदौत्तराधर्यम्। कः पुनः पञ्चगवं पञ्चपूली, इत्यादौ गवादीनां समाहारः? यत्तदार्जनं, क्रयणम्, भिक्षणम्, अवहरणम् वा। यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु चरन्तीषु गोषु न सिध्यति। तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः। एवमपि पञ्चग्रामी, षण्णगरी, इत्यादेरनुपपत्तिः। किं कारणम्? अभ्याशीकरणार्थे समाहारशब्दे समिति समन्तादित्यभिविधौ वर्तते, आङाभिमुख्ये; हरतिर्देशान्तरप्रापणे इति। नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापणे एव वर्तते। किं तर्हि? सादृश्येऽपि— मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति। अथ वा— पञ्चग्रामी षण्णगरीति नेदमियत्येवावतिष्ठते, अवश्यं ह्यसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति, क्रियां गुणं वा; यदाकाङ्क्षति तदेकं समाहार इति। अयं तर्हि, भावसाधने सति दोषः— पञ्चपूली आनीयतामिति द्रव्यस्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः; तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति जातौ चोदितायां तत्रासंभवादालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि द्रव्ये भवन्ति, इहापि भावानयनस्यासंभवाद्द्रव्यस्यानयनं भविष्यति; अव्यतिरेकाद्वा - - न हि समूहिभ्यः समाहारलक्षणः समूहो व्यति-

रिक्तो भवति । एवं तर्हि बहुमातङ्गमिति समाहारे, एष दोषो भवति— "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते" इति पञ्चपूलीवदीकारान्तत्वं प्राप्नोति ; न वाऽयं पात्रादिषु पठ्यते, येन चतुष्पात्र-त्रिभुवनादिवत्तन्निषेधो भविष्यति ; नाप्याबन्तः, येन पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् इत्यादिवद्विकल्पोऽवकल्पेत । ननु च द्विगावपीकारो न दृश्यते, यथा एकपुत्रः एकभिक्षेति । नायं द्विगुः । किं तर्हि ? "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण" (पा. २. १. ४९.) इत्यादिना कर्मधारयः । किं च भोः संख्या-पूर्वोऽपि द्विगुर्न भवति ? बाढम्, तस्य तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वेव भावात् ; न चेह तद्धितार्थ उत्तरपदं वा विद्यते ; न चैकस्य समाहारः संभवति । यदा तु सामर्थ्यातिशयादेकस्मिन्नपि समूहा-रोपणं, तदा भवत्येव, यथा एकापूपी एकशाटीति । किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? एवं तावत् । एतर्हीतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । कथमितरेतराश्रयत्वम् ? द्विगुनिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञेति । एवं तर्हि, अर्थ इति वक्ष्यामि । अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिः बहुव्रीहिवत् ; तत्र यथा चित्रगुः शबलगुः इति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति, एवं द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः इत्यादौ तद्धितार्थस्य द्विगुनोक्तत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथाऽस्तु ; अस्तु तावत् प्रत्ययोत्तरपदयोरिति । ननूक्तमितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः ; इदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः, शब्दनित्यत्वात् । ननु च न संज्ञा नित्या ; किं तर्हि ? शब्दः । एवं भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते ; तद्यथा— कश्चित्तन्तुवायमाह, अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति ; स पश्यति— यदि शाटको न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी तु खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता, स मन्यते— वातव्यं यस्मिन्नुते शाटक इत्ये-तद्भवतीति । एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्ययः उत्तरपदमित्येते संज्ञे भविष्यत इति । अथवा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिः बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः ; नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते ; किं तर्हि ? स्यादर्थेऽपि ; तद्यथा— दारार्थं भिक्षामहे, जनार्थं भिक्षामहे ; दारा नः स्युः, जना नः स्युः, इति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति, तद्धितः स्यादिति । द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकम् ; यदयं "द्विगोर्लुगनपत्ये" (पा. ४. १. ८८) इति द्विगोस्तद्धितस्य लुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति— उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति । एवं समाहारसमूहयोरविशेषात् समाहारग्रहणमनर्थकम्, "तस्य समूहः" (पा. ४. २. ३७) इति तद्धितार्थेनैव कृतत्वात् ; तथा हि समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ ; तत्र समूह इव समाहारेऽपि तद्धितार्थे द्विगुः इत्येव भविष्यति । यदि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीत्युच्यते, तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यताम् ; लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि पुनस्तानि ? पञ्चपूली दशपूली इति ; 'न तद्धितलुकि' (पा. ४. १. २२) इति ङीप्प्रतिषेधः प्राप्नोति ; पञ्चगवं दशगवमिति 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः ; अविशेषेण द्विगोः ङीप्

भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारे इति वक्ष्यामि; अविशेषेण च गोष्टच् भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहारे इति वक्ष्यामि; तदुभयमपि नियमार्थं भविष्यति समाहार एव नान्यत्रेति। एवं तर्हि, अभिधानार्थं समाहारग्रहणम्; समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् न तद्धितार्थेन। यदि स्यात् को दोषः स्यात्? तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत। प्रसज्यताम्; लुग्भविष्यति। लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति। सर्वाणि परिहृतानि। न सर्वाणि परिहृतानि; पञ्चकुमारि दशकुमारीति "लुक् तद्धितलुकि" (पा. १. २. ४९) इति ङीपो लुक् प्रसज्यत इति। ननु च यदि तद्धितार्थे द्विगुः इत्युच्यते पञ्चखट्वः दशखट्वः इति मत्वर्थेऽपि द्विगुसंज्ञायां "द्विगोः" (पा. ४. १. २१) इतीकारः प्राप्नोति। बहुव्रीहिसंज्ञया द्विगुसंज्ञाया बाधितत्वान्न भविष्यति; समानाधिकरणानां मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति। यद्युत्तरपदे द्विगुरित्युच्यते, उत्तरपदोक्तिर्वक्तव्या। इयमुच्यते— "उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम्"; द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजातः, द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजात इति। किमुच्यते परिमाणिनैवेति, न पुनरन्यत्रापि; तद्यथा— पञ्चगवप्रियः पञ्चगवधन इति। अन्यत्र समुदायस्य बहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धमेव; तथा हि— "अनेकमन्यपदार्थे" (पा. २. २. २४.) समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। अथ द्वन्द्वस्य का वार्ता? द्वन्द्वोऽग्रतो विशेषेण व्याकरिष्यत इति। अथ बहुभिर्बहुव्रीहिः—

'**चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य**'। इति। (वेणीसंहारम् १.२१.)

तत्र चञ्चद्भ्यां भुजाभ्यां भ्रमितायाश्चण्डाया गदायाः अभिघातेन संचूर्णितमूरुयुगलमस्येति विग्रहः। न चैतद्वाच्यं समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः; "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" (पा. २. २. ३५.) इति ज्ञापकेन वैयधिकरण्येऽपि बहुव्रीहेः स्मरणात्। एतेन सर्वपदप्रधानो द्वन्द्वोऽपि व्याख्यातः; यथा—

'**सूर्यानलानिलहिमांशुधनेशशक्रप्रेताधिनाथवरुणाः करुणास्पदं नः**।' इति॥

ननु च अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः स्मर्यते; तत्र चित्रगुर्देवदत्तः इति देवदत्तादेरनुप्रयोगो न प्राप्नोति; न हि चैत्रादिशब्दप्रयोगादवधृतेषु चैत्रादिषु पुनश्चैत्रादिश्रुतयः प्रयुज्यन्ते। नैवम्; चित्रगुशब्दः चित्रगवीनां स्वामिसामान्यमभिधत्ते; तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कः? देवदत्त इति; यत्र त्वसाधारणविशेषणादिभिर्विशेष एव समासः तत्रानुप्रयोगो न भवत्येव; यथा— त्रिलोचनः, शूलपाणिरिति। एवं तर्हि, सामान्यवचनानामनुप्रयोगस्याप्राप्तिः; यथा— चित्रगु सर्वम्, चित्रगु विश्वम्, इति। सामान्यमपि यथा विशेषः; तथा हि— यथा चित्रगुशब्दादिप्रयोगे विशेषान्तराणां निवृत्तिः, तथा सर्वादिशब्दप्रयोगे विशेषाणां निवृत्तिः

प्रतीयते । यदि वा, चित्रा गावोऽस्य देवदत्तस्येति षष्ठ्यर्थस्य समासेनाभिधानात् षष्ठी नानुप्रयुज्यते; संबन्धी तु न समासोपादान इत्यनुप्रयुज्यते । एवं तर्हि, विभक्त्यर्थाभिधायिनो बहुव्रीहिपदस्य देवदत्तादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । मतुब्लोपाद्भविष्यति । मैवम्; मतुपोऽपि संबन्धार्थत्वात् द्रव्यवचनैरसामानाधिकरण्यमेव । न च बहुव्रीहेः विभक्त्यर्थाभिधायिनो मतुप्प्रत्ययो विधातुं शक्यते; स हि प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिर्विधीयते; न च विभक्त्यर्थवृत्तेर्बहुव्रीहिपदस्यास्त्यादिक्रियाभिः सामानाधिकरण्येन संबन्धो भवति । अथ, अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति सामानाधिकरण्यमुपपत्स्यते । तन्न; अभिहितोऽप्यसौ यतो यत्नेत्यादिवन्न स्वरूपं हास्यति । एवं तर्हि, यथा— जातौ पदार्थे जातेः कार्यमुच्यमानमसंभवात् तत्सहचरितासु व्यक्तिषु निविशते, तथा बहुव्रीह्यर्थे संबन्धे सामानाधिकरण्यक्रियायोगादिकार्यं प्रयुज्यमानं तदाश्रये भविष्यति; एवं च सोऽयमित्युपचरितसंबन्धेषु संबन्धिषु बहुव्रीहिपदैरभिधीयमानेषु, शुक्लादिविशेषणानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनान्यपि न विरोत्स्यन्ते । यदि वा, अन्यपदार्थ इत्यर्थग्रहणसामर्थ्यात् सद्रव्यस्य सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य चोपादानं भविष्यति, न विभक्त्यर्थमात्रस्य । कथं पुनरर्थशब्दोपादानादयमर्थो लभ्यते? श्रूयताम् — अन्यपद इतीयत्युच्यमाने पदे वृत्त्यसंभवात् पदसहचरितां यां कांचिदर्थमात्रां पदशब्दो लक्षयेत्; पदत्वस्य वा निमित्तत्वेन प्रत्यासन्नोपकारिणं विभक्त्यर्थं प्रत्याययेत्; सोऽयमेवं सिद्धे समीहिते, यदर्थग्रहणं करोति तेनैतत् ज्ञापयति— यावानर्थश्रुतेः पदविषयोऽर्थः प्रतीयते, तावान् सर्वोऽपि त्यागनिमित्ताभावादुपादीयत इति । अपि च, पदमर्थस्य परिच्छेदायोपादीयते; अर्था हि प्रकृत्यादीनां सामान्येन प्रसक्ताः पदेनावच्छिद्यन्ते पदावधिकोऽर्थ उपादेय इति; तत्र यथा वाक्यार्थस्यानाश्रयणमाधिक्यात् तथा पदार्थैकदेशस्यापि, न्यूनत्वात् । तदेवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् सलिङ्गः ससङ्ख्यः सद्रव्यश्च समर्थः पदार्थ उपादीयते । ननु च बहुव्रीहिणा समस्तपदार्थाभिधाने यथा संबन्धाभिधायिका षष्ठी न प्रयुज्यते, तथा संख्याभिधायिनः स्वादयः लिङ्गाभिधायिनष्टाबादयो वा न प्रयुज्येरन् । उच्यते— एकादिपदैरिव वृत्तिपदैरभिहिताऽपि न संख्या संख्याकार्यं विहनिष्यति; न हि षष्ठ्यादिविधान इव वचनविधावनभिहिताधिकारो विद्यते, कर्मादयश्च कारकविशेषाः प्रत्याययितव्या इत्यवश्यविधेया द्वितीयादयः; प्रथमा तु वचनग्रहणसामर्थ्यात् न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या इति समयाद्वा प्राथमिककल्पिकी भविष्यति । स्यादेतत्; यथा अभिहिता एकत्वादयो वचनव्यवस्थानिमित्तं तथाऽभिहितः संबन्धोऽपि षष्ठीनिमित्तं भवति । तदयुक्तम्, अनभिहिताधिकारात् । अपि च, संबन्धोपसर्जनं प्रातिपदिकार्थो वृत्तिशब्देनाभिधीयते; न चायं षष्ठीविषयः, तस्याः प्रातिपदिकार्थोपसर्जने संबन्धे विधानात् । टाबादयस्तु स्वार्थिकत्वादभिहितेऽपि लिङ्गे भवन्ति;

तदुक्तम्— 'सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः' इति (महाभाष्यम् ४. १. १. १.)। यदि वान्य एव वाक्यार्थो वृत्त्यर्थात्; तथा हि— चित्रा गावोऽस्येत्यन्यपदार्थोपसर्जनाश्चित्रगव्यो वाक्येनाभिधीयन्ते; चित्रगुरिति पुनर्वृत्तौ गवार्थोपसर्जनस्वामी प्रतीयते; तत्र यदा निर्ज्ञातपराधीनतानां चित्रगवीनां स्वामिविशेषावच्छेदायान्यपदार्थ उपादीयते अस्यैता गाव इति, तदा बहुव्रीहिर्न भवति; यदा तु ताश्चित्रा गावः स्वामिनो विशेषाभिधानाय प्रत्यवमृश्यन्ते—चित्रगवीनामामामयं स्वामीति, तदा बहुव्रीहिर्भवति— चित्रगुः शबलगुरिति; तामेव च स्वामिविशेषणतां स्फुटमुपदर्शयन्तो निदर्शयन्ति— यस्य चित्रा गावः स चित्रगुः, यस्य शबलाः स शबलगुरिति । उपलक्षणं चात्र षष्ठी; तेन कर्मकर्तृप्रवचनेनाप्रथमाया अपि बहुव्रीहिर्वक्तव्यः— ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनड्वान्, उद्धृतः ओदनः अस्याः उद्धृतौदना स्थाली, उपहृतः पशुः अस्मै उपहृतपशू रुद्रः, आरूढो वानरोऽमुम् आरूढवानरो वृक्षः, प्राप्ता अतिथयोऽस्मिन् प्राप्तातिथिर्ग्रामः, सिद्धः साधकोऽनया सिद्धसाधका विद्येति । अथ अप्रथमाया इति किमर्थम्? इह माभूत्— वृष्टे देवे गत इति । अथेह कस्मान्न भवति— वृष्टे देवे गतं पश्येति? बहिरङ्गाऽत्राप्रथमा । यद्येवं षष्ठ्याद्यन्तरङ्गत्वे चित्रगोर्देवदत्तस्येत्यादौ पुनः षष्ठ्यादयो न स्युः । बाह्यं संबन्धिनमपेक्ष्य भविष्यन्ति । अथ, यथा चित्रगुप्रभृतिभ्यः षष्ठ्यादयः, तथा यतो यत्रेत्यादिभ्यः पञ्चमीसप्तम्यादयोऽपि कस्मान्न भवन्ति? उच्यते— तसिल्त्रलादिभिः पञ्चमीसप्तम्यादीनामभिहितोऽर्थोऽनन्तर्भूतः । चित्रगुप्रभृतिषु तु बहुव्रीहिणाभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति । अथेह बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति— पञ्चभिर्भुक्तमस्य? बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामेवेति स्मरणात् । यद्येवम्, अस्तिक्षीरा, उच्चैर्मुखः, अभार्यः, प्रपर्णः, उष्ट्रमुखः, चन्द्रवदना, केशचूडः, सुवर्णालंकारः, चन्द्रशेखरः, शूलपाणिः, कण्ठेकालः, उरसिलोमेति बहुव्रीहिसंज्ञा न प्राप्नोति; तथा हि— आद्येषु चतुर्षु पूर्वपदमव्ययम्, तस्यासत्त्ववाचित्वात् सत्त्वभूतैः क्षीरादिभिः सह सामानाधिकरण्यं नास्ति; मध्यमेष्वपि विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेर्न सामानाधिकरण्यं घटते; अन्त्येषु तु सप्तम्यन्तप्रथमान्तयोरसामानाधिकरण्यं व्यक्तमेवेति । नैवम्, एतेष्वपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः । तत्रास्तीति निपातो विभक्तिप्रतिरूप इति कालं पुरुषं संख्यां साधनं च न व्यभिचरति; उच्चैःशब्दस्यापि सत्त्ववचनत्वं दृश्यते— 'किं पुनर्यस्तथोच्चैः' इति; अत एव एताभ्यामस्तितोच्चैस्त्वमिति भावप्रत्यया अपि; अभार्य इत्यादिषु दध्योदनादिवन्मध्यमपदलोपो व्यवस्थितविभाषया वृत्तिविषये द्रष्टव्यः; तेनायमर्थः संपद्यते— अस्ति क्षीरमस्याः अस्तिक्षीरा गौः, उच्चैर्मुखमस्य उच्चैर्मुखो मैत्रेयः, अविद्यमाना भार्या अस्य अभार्यः अविद्यमानभार्यो वा, प्रपतितानि पर्णानि अस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णो वा । उष्ट्रमुखः चन्द्रवदना इत्येतयोस्तु उष्ट्रचन्द्रशब्दौ भूयोऽवयवसामान्ययोगातिशयादभेदोपचारेण

मुखविशेषणं भवन्तौ गौणीं वृत्तिमनुभवतः। ननु किमुष्ट्रमुखयोर्मिथः सादृश्यम्? उष्ट्रशब्देनेहोष्ट्रमुखमभिधीयते; अवयवेऽप्यवयविवदुपचारो द्रष्टव्य इति। केशचूडः सुवर्णालंकारः इत्येतयोस्तु केशसंघाते केशशब्दो वर्तते, सुवर्णविकारे तु सुवर्णशब्दः, कारणे कार्योपचारात्। चन्द्रशेखरः शूलपाणिः इत्यत्र चन्द्रशूलोपलक्षितौ शेखरपाणी चन्द्रशूलशब्दाभिधेयौ; यथा—कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति। कण्ठेकालः उरसिलोमा इत्येतयोस्तु कण्ठे स्थिताः कालाः अस्य, उरसि जातानि लोमान्यस्येति पदान्तरमध्याह्रियते; यथा— द्वारं द्वारम् इत्युक्ते अपाव्रियतां संव्रियतां वेति। एतेन 'सुबधिकारे अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानम्' 'अव्ययानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः' 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च' 'समुदायविकारषष्ठ्याश्च' 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वा' (महाभाष्यम् २. २. २४) इत्यपि न वक्तव्यं भवति। ननु परिगणनार्थमप्येतदवश्यं वक्तव्यम्, नैतम्; क्रियमाणेऽपि हि परिगणने यत्राभिधानं नास्ति न तत्र समानाधिकरणानामपि बहुव्रीहिः; तद्यथा— पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति। एवं तर्हि मत्वर्थग्रहणं करिष्यते— समानाधिकरणानां मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवतीति; तथाऽपि, ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनड्वान्, दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, पुत्रेण सह सपुत्रः, केशेषु केशेषु च गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादण्डि, त्रिर्दशैते त्रिदशाः, इत्येवमादिभिरव्याप्तिरेव। तस्मात्सुदूरमपि गत्वाऽभिधानमेवाश्रयितव्यम्; अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा इति कृतं परिगणनेन। अथ त्रिदशा इति कोऽस्य विग्रहः? त्रिर्दशैते त्रिदशा इति। 'संख्यासमासे सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः' इति; न हि सुजन्ता संख्याऽस्ति। अस्तु तर्ह्ययं विग्रहः— त्रयो दशत एते त्रिदशा इति। एवमप्यत्कारान्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः; न ह्यत्कारान्ता संख्याऽस्ति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः— त्रिर्दशैते त्रिदशा इति। ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः; सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः; न चात्र समासे सुचं पश्यामः। किं तर्हि? वाक्ये। कुतः पुनरेतद्वाक्ये सुच् दृश्यते, समासे तु न दृश्यते? अभिहितत्वात्; अभिहितः सुजर्थः। केन? समासेन। किं च भोः सुजर्थे समास उच्यते? नैवम्; सामर्थ्यादिह सुजर्थो गम्यते। कथम्? यावता संख्या संख्यया संख्यायते, स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं उक्तः समासेनेति कृत्वा सुज् न भविष्यति' (महाभाष्यम् २. . २५)॥

प्रकृतिः प्रातिपदिकरूपाऽप्येषोपवर्णिता।
स्वरूपं प्रत्ययादीनां पृथक् पृथगथोच्यते॥

तत्र प्रतीयते अनेनार्थ इति प्रत्ययः; स त्रिधा— धातुप्रत्ययः, प्रत्ययप्रत्ययः, प्रातिपदिकप्रत्यय इति। तेषु सनादयः, तिबादयः, तुमुनादयः, तव्यादयः, ण्वुलादयः, उणादयश्चेति धातु-

प्रत्ययभेदाः। तत्र इच्छाप्रयोजकव्यापारादिक्रियासु क्रियासमभिहारादिषु च ये विधीयमानाः क्रियावचनत्वात् भूवादिवदेव प्रत्ययान्तरमपेक्षन्ते ते सनादयः; यथा— चिकीर्षति, अध्यापयति, पापच्यते, गोपायति, ऋतीयते, कामयते, इति। क्रियाप्रधानाः कर्तृकर्मणोः क्रियायां च ये विहिताः साध्यरूपापन्नक्रियाभिधायित्वेन प्रत्ययान्तरं नापेक्षन्ते ते तिबादयः; यथा— व्रजति देवदत्तः, पच्यते ओदनः, रज्यति वस्त्रम् , लूयते केदारः, चोरस्य रुजति, आस्यते युष्माभिः इति। अनुपात्तक्रमक्रियाभिधायिनोऽसत्त्वभूतार्थाः साध्यभावे ये विधीयन्ते ते तुमुनादयः; यथा— पक्तुमिच्छति, भुक्त्वा व्रजति, अधीत्य स्नाति, पायंपायमास्ते, चोरंकारमाक्रोशति, चकासांचकार इति। प्रायेण भावकर्मणोः कर्त्रादिषु च ये विधीयन्ते ते तव्यादयः; यथा गन्तव्यं भवता, करणीयः कटः, कृतो भवता, लूयमानः केदारः, दुगर्मो मार्गः, वास्तव्यो लोक इति। प्रायेण कर्तरि कर्मादिषु च ये विधीयन्ते ते ण्वुलादयः; यथा— पाचकः पुमान्, सोमं पवमानः, पचन्यवागूम् , कन्यामलंकरिष्णुः, पादहारकः पङ्कः, प्रियंकरणं शीलम्, इति। सर्वकारकेषु सिद्धभावे च ये विधीयमानाः प्रायेण द्रव्यवचनत्वं लभन्ते ते उणादयः; यथा— शीतो वायुः, वत्सला धात्री, तीक्ष्णं दात्रम्, वृद्ध उपाध्यायः, रम्यः प्रासादः, पाको वर्तत इति। यदादयः, घादयः, मबादयः, फगादयः, युजादयः, ढगादयश्चेति प्रत्ययप्रत्ययभेदाः। तेषु भवापत्यस्वार्थमत्वर्थादिषु सुबन्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते यदादयः; यथा— अप्सव्यः, पूर्वाह्णेतनम् , चिरंतनम् , आमुष्यायणः, त्वयका, शुभंयुः इति। प्रकर्षापकर्षकुत्साप्रशंसादिषु तिङन्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते घादयः; यथा— पचतितराम्, गच्छतितमाम्, जल्पतिकल्पम् , स्पृशतिदेश्यम्, पचतकि, पचतिरूपम् , इति। निर्वृत्तस्वार्थमत्वर्थादिषु कृद्भ्यो य उत्पद्यन्ते ते मबादयः; यथा— कृत्रिमम् , पाकिमम् , सांराविणम् , व्यावक्रोशी, जित्वरी, श्यैनंपाता इति। जीवद्वंश्यप्रशस्तकुत्सितस्वार्थादिषु अपत्यादितद्धितान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते फगादयः; यथा— गार्ग्यायणः, दाक्षायणः, वार्ष्यायणीयः, वार्ष्यायणिकः, आभिजित्यः, कौञ्जायन्यः इति। सिद्धभावताच्छील्योपाधिकर्त्रादिषु णिजादिधातुप्रत्ययान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते युजादयः; यथा— कारणा, अटाट्या, यायजूकः, सासहिः, यायावरः, चिकीर्षुः इति। अपत्याद्यर्थस्वार्थशक्तिसंख्यादिषु स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते ढगादयः; यथा— गाङ्गेयः, यौवतेयः, वाराणसेयः, सुवधूकः, नद्याम्, खट्वायाम्, युवतयः, इति। टाबादयः, स्वादयः, तसिलादयः, कादयः, अणादयः, क्यजादयश्चेति प्रातिपदिकप्रत्ययभेदाः। तेषु प्रकृतिलिङ्गाभिधायिनः प्रातिपदिकाद्य उत्पद्यन्ते ते टाबादयः; यथा— खट्वा, सुदामा, कारीषगन्ध्या, ब्रह्मबन्धूः, कुमारी, युवतिः, इति। प्रकृत्यर्थसंख्याभिधायिनः प्रातिपदिकादेव य उत्पद्यन्ते ते स्वादयः; यथा— कुण्डं, कुण्डे, कुण्डाभ्याम्, कुण्डेभ्यः, कुण्डयोः, कुण्डेषु, इति। शक्तिमात्राभिधायिनः सोपाधिशक्त्यभिधायिनो वा सुबन्तप्रातिपदिकात् स्वार्थादिषु य उत्पद्यन्ते

ते तसिलादयः; यथा— यतः, यत्र, कदा, पुरस्तात्, बहुशः, पुरुत्रा वसतीति। कुत्साप्रशंसातिशयानतिशयाद्युपाधेरनुपाधेश्च सुबन्तादेव प्रातिपदिकात् स्वार्थादिषु य उत्पद्यन्ते ते कादयः; यथा— अश्वकः, युष्मकाभिः, वैयाकरणरूपः, पटुतरः, कुटीरः, तार्तीयीकम्, इति। समर्थप्रातिपदिकात् संबन्धिकारकभावेषु य उत्पद्यन्ते ते अणादयः, यथा— औपगवः, तावकीनः, आश्विकः, वामदेव्यम्, ब्राह्मणत्वम्, पौरोहित्यम्, इति। कर्मादिकारकोपहितक्रियेच्छाचारकृत्यर्थादिषु समर्थादेव प्रातिपदिकाद्य उत्पद्यन्ते ते क्यजादयः; यथा— चित्रीयते, पुत्रकाम्यति, श्येनायते, लोहितायति, कण्डूयते, मुण्डयति, इति॥

प्रकृतिप्रत्ययानामुपसर्गोपग्रहागमलोपवर्णविकारविकरणादिरूपः संस्कारः उपस्कारः। स च त्रिधा— प्रकृत्युपस्कारः, प्रत्ययोपस्कारः, उभयोपस्कारश्चेति। ते पुनर्भूषणसमवायाध्याहारवैकृतयत्नप्रतियत्नभेदात् प्रत्येकं षट्प्रकारा भवन्ति। तत्र प्रकृतेर्भूषणरूपा निरर्थकोपसर्गस्वार्थिकवैकल्पिकादयः; यथा— अभ्यागच्छति, पर्यागच्छति, प्रलम्बते, निखञ्जति, इति; यावकः, षाड्गुण्यम्, औपयिकम्, मानसम्, इति; आली, मृद्वी, कमण्डलूः, चञ्चूः, इति। समवायरूपाः सार्थकोपसर्गसन्क्यङादयः; यथा— आशास्ते, प्रतिष्ठते, सुमनायते, दुर्मनायते, इति; जुगुप्सते, गोपायते, ऋतीयते, कामयते, इति; पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति, श्येनायते, मुण्डयति, इति। अध्याहाररूपाः सहाभिधायकोपसर्गद्विर्वचनमुडागमादयः; यथा— अधीते, अध्येति, अनुरुध्यते, संग्रामयते, इति; जञ्जप्यते, संपनीपद्यते, अरार्यते, चन्दिदिषति इति; उपस्कुरुते, अपप्तत्, आस्थत्, मध्वस्यति, इति। वैकृतरूपाः वर्णव्यत्ययविपर्ययापायादयः; यथा— निषिञ्चति, प्रणयति, यन्ति, उशन्ति इति; तरुः, सिंहः, सिकताः, सक्तवः, इति; सन्ति, घ्नन्ति, यान्ति, समगत, इति। यत्नरूपाः उपचयप्रसवसंवृत्यादयः; यथा— यौति, मेद्यति, दीव्यति, निगूहति इति; कीर्यते, पूर्यते, सौधातकिः, स्वायंभुवम्, इति; आस्त, आस्ते, अवोचत्, घटयति, इति। प्रतियत्नरूपाः विशेषादेशविधिनिषेधादयः; यथा— आह, अघसत्, वध्यात्, अध्यगीष्महि, इति; जप्यः, पित्र्यम्, गव्यम्, नाव्यम्, इति; तितउः, प्रउगम्, कोकूयते, कथयति, इति॥

प्रत्ययस्य भूषणरूपाः इडसुगीकक्कादयः; यथा— सहिता, वरिता, भुवे, भ्रूणाम्, इति; देवासः, पारयामसि, तारिषत्, भवाति, इति; तार्तीयीकम्, पीत्वाय, त्वयका, पचतकि, इति। समवायरूपाः स्यसिच्सीयुडादयः; यथा— करिष्यति, अकरिष्यत्, वक्ता, ब्रवीति, इति; अपाक्षीत्, अपीपचत्, अशिषत्, अलिक्षत, इति; कृषीष्ट, कुर्यात्, कुर्वीत, करवामहै, इति। अध्याहाररूपाः प्रत्ययार्थविशेषकोपसर्गमप्रत्ययादयः; यथा— सुमनायते, दुर्मनायते, अभि-

मनायते, अभिषेणयति, इति ; कृत्रिमम् , सांराविणम् , व्यावहासी, कौञ्जायन्यः, इति ; पचतितराम् , पचमानः, सर्वेषां, वृक्षाणाम् , इति । वैकृतरूपा आदेशसर्वादेशप्रत्ययादेशादयः ; यथा— गार्ग्यायणः, चान्द्रमसायनिः, गौधेरः, कौलेयकः, इति ; पवनः, पावकः, वृक्षस्य, वृक्षैः, इति ; वेद, विवेद, विद्वान् , विद्धि, इति । यत्नरूपा लुग्लुम्पनविलुम्पनादयः ; यथा— पचत् , जुहोति, पञ्चालाः, दधि, इति ; ददृशे, अद्राक्षीत् , कारकः, कामण्डलेयः, इति ; अग्निचित् , शुभंयाः, मूलखाः, अश्नाति, इति । प्रतियत्नरूपा विशेषादेशविधिनिषेधादयः ; यथा— तस्थौ, वेद, प्रशाधि, जीवतात् इति ; उदपादि, राष्ट्रियः, आग्नेयः, स्त्रैणम् , इति ; सुभ्रूः , सुप्रेयसी, व्यतिहसन्ति, व्यतिगच्छन्ति इति । उभयोर्भूषणरूपा युष्मत्प्रभृतिप्रयोगादयः ; यथा— त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ, अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः, वायुर्वाति, देवो वर्षति, भज्यते शाखा स्वयमेव, अवकिरते हस्ती स्वयमेव, भूषयते कन्या स्वयमेव, ब्रूते कथा स्वयमेवेति । समवायरूपा विकरणादयः ; यथा— भवति, चोरयति, दीव्यति, सुनोति, तुदति, तनोति, रुणद्धि, क्रीणाति, स्वयं नमते, स्वयं दुग्धे, तप्यते तपः, लूयते केदारः, इति । अध्याहाररूपाः द्विरुक्त्यादयः ; यथा— पायं पायं, पचतिपचति, ग्रामो ग्रामो रमणीयः, मूले मूले स्थूलाः, अग्रे अग्रे सूक्ष्माः, पूर्वं पूर्वं पुष्यति, प्रथमं प्रथमं पच्यते, ज्येष्ठं ज्येष्ठमुपवेशय, माषं माषं देहि, उपर्युपर्यास्ते, अहिरहिः बुध्यस्व बुध्यस्व इति । वैकृतरूपा वांनावादयः ; यथा— ग्रामो वां, ग्रामो नौ ग्रामो वः, ग्रामो नः, ग्रामस्ते, ग्रामो मे, ग्रामस्त्वा रक्षतु , ग्रामो मा रक्षतु , हैयङ्गवीनम् , मातुलः, क्षत्रियः, श्रोत्रियः इति । यत्नरूपा अनुप्रयोगादयः ; यथा— अग्निसात् संपद्यते, भस्मसाद्भवति, ब्राह्मणसात् स्यात् , देवत्रा करोति ; मर्त्यत्रा गच्छति, मनुष्यत्रा वसति, शुक्लीभवति, पटपटाकरोति, चकासांचकार, कारयामास, बिभरांबभूव, विदांकुर्वन्तु इति । प्रतियत्नरूपा विध्यनुप्रयोगादयः ; यथा— रैपोषं पुष्यति, समूलकाषं कषति, जीवग्राहं गृह्णाति, पुरुषवाहं वहति, ऊर्ध्वशोषं शुष्कः, चूडकनाशं नष्टः, ओदनपाकं पक्वः, सुवर्णनिधायं निहितः, लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ; अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते ; राष्ट्रमट मठमट दूरमटेत्येवायमटति. सक्तून् पिब धानाः खाद ओदनं भुङ्क्ष्वेत्येवायमभ्यवहरति, इति । उपस्कारविशेष एव प्रकृतिसमीपोच्चारितं पदमुपपदम् ; तत् त्रिधा— तिङुपपदम् , कृदुपपदम् , सुबुपपदं च । तेषु प्रथमं क्रियारूपम् कारकरूपम् , नामरूपम् , अव्ययरूपम् , निपातरूपम् , उपसर्गरूपं च । तेषु क्रियारूपं यथा— एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न मर्षयामि यत्तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । कारकरूपं यथा— अश्वेन संचरते, दास्या संप्रयच्छते । नामरूपं यथा— कालो यद्भुञ्जीत भवान् , समयो यद्भुञ्जीत भवान् , वेला यद्भुञ्जीत भवान् । अव्ययरूपं यथा— कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत् , नमते दण्डः स्वयमेव । निपातरूपं यथा— यावद्भुङ्क्ते, पुरा व्रजति । उपसर्गरूपं यथा— पराक्रमते, पराजयते

इति । द्वितीयमपि क्रियारूपम् , कारकरूपम्, नामरूपम् , अव्ययरूपम्, निपातरूपम् , उपसर्गरूपं च । तेषु क्रियारूपं यथा -- भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति, गोदायो व्रजति, कर्तुमिच्छति, इति । कारकरूपं यथा--- कुम्भकारः, उत्तानशयः, शय्योत्थायम्, मूलकोपदंशम् , इति । नामरूपं यथा—कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम् , ब्रह्मभूयम , ब्रह्मोद्यम , इति । अव्ययरूपं यथा—दिवाकरः, दोषाकरः, मृषोद्यम् , ईषत्पानः, इति । निपातरूपं यथा—अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, यावद्वेदम, अन्यथाकारम्, इति । उपसर्गरूपं यथा— प्रजवी, प्रसवी, विकत्थी, निराकरिष्णुः, इति । तृतीयं क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नामरूपम, अव्ययरूपम्, निपातरूपम्, कर्मप्रवचनीयरूपं चेति । तेषु क्रियारूपं यथा--न त्वां तृणाय मन्ये, संतापाय प्रभवति, गोषु दुह्यमानासु गतः, क्रोशतः प्राव्राजीदिति । कारकरूपं यथा—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

केशेषु प्रसितः, ब्राह्मणेषु भुञ्जानेषु वृषला आसते, वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणा भुञ्जते, इति । नामरूपं यथा—गवां स्वामी, अन्नस्य हेतोर्वसति, पित्रा सदृशः, शिवं प्रजाभ्यः, इति । अव्ययरूपं यथा—समया ग्रामम् , सह च्छात्रेण, नमो देवेभ्यः, दक्षिणाहि ग्रामात् , इति । निपातरूपं यथा—हे देवदत्त, हा देवदत्तम् , विना विष्णुमित्रेण, ऋते यज्ञदत्तात् , इति । कर्मप्रवचनीयरूपं यथा—वृक्षमनु विद्योतते, उपार्जुनं योद्धारः, अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति ।

प्रकृतिप्रत्ययावेवमुपस्कारश्च दर्शितः ।
क्रमादुपपदस्यापि स्वरूपमुपवर्णितम् ॥

अव्ययानि निपाताश्च गतयश्च निरूपिताः ।
कर्मप्रवचनीयाश्च सोपसर्गाः प्रकाशिताः ॥

न केवलेह प्रकृतिः प्रयुज्यते
न केवलाः सुप्तिङ्जण्क्यजादयः ।
भवत्युपस्कार इहापृथग्द्वयो-
र्द्वयार्थमेवोपपदं प्रयुज्यते ॥

॥ इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे प्रकृत्यादिप्रकाशो नाम प्रथमः प्रकाशः ॥

॥ द्वितीयः प्रातिपदिकादिप्रकाशः ॥

प्रातिपदिकं त्रिधा—विभक्तावयवम्, अविभक्तावयवम्, अनुकरणं च। तत्र विभक्तावयवं त्रिधा—कृद्रूपम्, तद्धितरूपम्, समासरूपं च। तेषु भावकारकाभिधायिनो धातुप्रत्ययाः कृतः। तत्र धात्वर्थ एवापूर्वापरीभूतो भावः; यदाह—

कालानुपाति यद्रूपं धात्वर्थस्य क्रियेति तत्।
परितो यत् परिच्छिन्नं तद्भाव इति कथ्यते॥

स इह षोढा संभवति—सिद्धः, साध्यः, सिद्धासमाप्तः, साध्यासमाप्तः, सिद्धसाध्यः, साध्यसिद्धश्चेति। तेषु उद्भूतप्रत्ययांशत्वेन क्रियानुद्रेकात् सत्त्वभूतत्वे लिङ्गसंख्याद्युपग्राही 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा॰ २–३–६५) इति संबन्धविभक्तेर्निमित्तं सिद्धः; यथा—आश्चर्यमिदमोदनस्य च पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भावः, भेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य, चिकीर्षा यज्ञदत्तस्य कटस्य इति। अत्र उभयप्राप्तौ कर्मण्येव इति नियमे उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति इति व्याख्यानात्, अकाकारयोश्च नियमप्रतिषेधात्, कर्तर्यपि षष्ठ्येव भवन्ती भावस्य सिद्धतां द्योतयति। उद्भूतप्रकृत्यंशत्वेन क्रियोद्रेकादसत्त्वभूतत्वे लिङ्गसंख्याद्यनुपग्राही कर्तृकर्मणोः कारकविभक्तेरेव निमित्तं साध्यः; यथा— ओदनं भोक्तुं याति, स्वाध्यायमधीत्य स्नापयति, पयः पायं पायमास्ते, इति। अत एव 'न लोक' (पा. २–३–६९) इत्यादिना षष्ठी निषिध्यते। सिद्ध एव तद्धितानुबन्धी सिद्धासमाप्तः; यथा—व्यावक्रोशी, साङ्कूटिनम्, कृत्रिमम्, इति। अत्र यथा आभिजित्यः, कौञ्जायन्यः इत्यादावणाद्यभिहितोऽप्यपत्यार्थः, तैत्तिरीयाः छागलेयिनः इत्यादौ छणाद्यभिहितोऽपि प्रोक्तार्थः, स्वार्थिकाध्येतृवेदितृविषयतद्धितोत्पत्तिमन्तरेण न समाप्यते, तथा व्यतिहाराभिविध्युपाधिको णजिनुणुक्तः शुद्धश्च कृत्यभिहितः सिद्धोऽपि भावः स्वार्थिकनिर्वृत्तार्थीयतद्धितोत्पत्तिमन्तरेण न समाप्यत इति सिद्धासमाप्तो भवति। साध्य एवानुप्रयोगानुबन्धी साध्यासमाप्तः; यथा—चकासांचकार, विदाङ्कुर्वन्तु, रैपोषं पुष्यति इति। अत्र यथा शुक्लीभवति, पटपटाकरोति, इत्यादावभूततद्भावादिषु च्व्याद्यन्तम्, लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, राष्ट्रमट मठमट दूरमटेत्येवायमटति, इत्यादिषु क्रियासमभिहारादिषु लोडन्तम् अनभिव्यक्तपदार्थकत्वादसमाप्तं स्वार्थाभिव्यक्तये कृभ्वाद्यनुप्रयोगं यथाविध्यनुप्रयोगं चापेक्षते, तथा आमन्तं णमुलन्तं चानभिव्यक्तपदार्थकत्वादसमाप्तं साध्यरूपमेव स्वार्थाभिव्यक्तये कृभ्वाद्यनुप्रयोगं यथाविध्यनुप्रयोगं चापेक्षत इत्येतदुक्तो भावः साध्यासमाप्तो भवति। तदाह—'आम इव णमुलोऽप्यसमाप्तार्थत्वाच्च्व्यादिवदनुप्रयोगः सिद्ध एव यथाविध्यर्थं

तु वचनं कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति। तेन चकासांचकार इत्यादिनाऽयमर्थो भवति— चकास्ति स्म, विदन्तु, रायः पुष्यन्नमुं पुष्यति, इति। अत एव क्रियाविशेषणेनैव सिद्धमिति न केचित् णमुल्प्रकरणमारभन्ते। ननु च क्रियाविशेषणानां कर्मता नपुंसकता च; कथं च पुषेरेव पुषिः कर्म भवति? न ह्यात्मनैवात्मा व्याप्यते; न हि सुशिक्षितोऽपि बटुः स्वं स्कन्धमारोढुं शक्नोति। नैवम्; नागरकं वृत्तं वर्तेत, विश्वजिता यजेत, इत्यादौ सामान्यविशेषयोरनैकात्म्येन व्याप्यव्यवच्छेदयोरुपलम्भात सामान्यपुषेरेवावयवपुषिः कर्म भवति। न च क्रियाविशेषणानां कर्मतैवेति नियमः; क्रिया हि यथा साध्यमानत्वात् कर्म, तथोत्पद्यमानत्वात् कर्त्रपि भवति; ततश्चोभयथाऽपि क्रियाविशेषणानि योज्यन्ते—रैपोषं कृत्वा पुष्यति, रैपोषं यथा भवत्येवं पुष्यतीति। सिद्ध एव साध्यधर्मयोगी सिद्धसाध्यः; यथा—आश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेनागोपालेन, साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना, इति; अत्र उभयप्राप्तौ कर्मण्येव षष्ठीति कर्तरि तृतीयाम्नानात सिद्धोऽप्ययं विवक्षातः साध्योऽपि भवतीति ज्ञायते। अन्ये त्वन्यथा सिद्धसाध्यं वर्णयन्ति— उष्ट्रासिकामास्ते, पञ्च वारान् भुङ्क्ते, पञ्च प्रयोगान् पचति, इति। अत्रोष्ट्रासिकावारप्रयोगाणां क्रियाविशेषावृत्त्यनुष्ठानरूपत्वेनापृथग्भावात क्रियाभिख्याप्यानां द्वितीयादर्शनादभेदविवक्षातः सिद्धानामपि क्रियावदेव साध्यत्वमवगम्यते; तदाह—

तत्स्वभावविशेषत्वाद्व्याप्या नोष्ट्रासिकाऽनया।
साध्यत्वे त्वासनैकात्म्यात् फलतः कर्म कथ्यते॥

सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदे धर्मधर्मिणोः।
क्रियाया इव साध्यत्वं वारादीनां न दुष्यति॥

तेन उष्ट्रासिकामास्ते इत्यादीनामयमर्थो भवति- उष्ट्रवदास्ते, पञ्चावृत्तिं भुजिक्रियां करोति, पञ्च पाकान्निर्वर्तयति इति। साध्य एव सिद्धधर्मयोगी साध्यसिद्धः; यथा—कर्तव्यं भवतः, कार्यं भवतः, कृतं भवतः, इति। अत्र 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम' (पा. २-३-६९) इति लादीनां साध्यार्थाभिधायित्वात् कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधे, 'कृत्यानां कर्तरि वा' 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा. २-३-७१, ६७) 'नपुंसके भावे उपसंख्यानम्' इत्यादिभिः पुनः षष्ठीविधानात् पक्षे विवक्षातः सिद्धार्थाभिधायित्वमवगम्यत इत्येतदुक्तो भावः साध्यसिद्धो भवति। न चात्र कृत्यानां निषेधो न श्रूयते, यतः खलर्थतृनामित्यत्र खलर्थेत्यनेन कृत्यक्तखलर्थाः शतृशानचानशश्च संगृह्यन्ते; तृन्नित्यनेन पुनस्तृन्नेवेति। अत एव निष्ठादिभावस्येव कृत्यभावस्य कर्मण्यपि षष्ठी न भवति; यथा—

गतमस्तं यथाऽर्केण यथाऽभ्युदितमिन्दुना ।
तथा मानेन शैथिल्यमागन्तव्यं मृगीदृशः ॥

कथं पुनः सकर्मकात् भावप्रत्ययः? तेन ह्यकर्मकाद्भवितव्यम्; यदाह 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (पा. ३-४-६९) 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (पा. ३-४-७०); न हि भवति कृतं कटं देवदत्तेनेति । उच्यते—नैतदन्तरङ्गं द्रव्यकर्म, अपि तु 'कालाध्वभावगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति बहिरङ्गेषु कालादिकर्मसु गन्तव्यलक्षणं गत्यर्थकर्म; बहिरङ्गता च 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा. २-३-५) इत्यनेन द्वितीयाविधानेन, भावस्य च कालादभेदेन, गन्तव्यस्य तु 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ' (पा. २-३-१२) इति पुनर्द्वितीयाग्रहणेन ज्ञायते; अन्यथा हि कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वात् गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी चेत्येव ब्रूयात् । यस्यैव च द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गस्याभावेनाकर्मकः, तस्यैव भावेन सकर्मको भवति; अतो विद्यमानमपि कालादिकर्म नाकर्मकव्यपदेशं विघ्नयति । अन्ये त्वन्यथा साध्यसिद्धं वर्णयन्ति—उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते, यवाग्वाः पाकाय व्रजति इति । अत्र आसिकाशायिकयोराख्याताभिहितक्रियात्मकत्वात् पाकस्य व्रजिक्रियासाध्यत्वात्, सत्यपि साध्यत्वे लिङ्गसंख्यासंबन्धिविभक्तियोगाद्विवक्षातः सिद्धत्वमपि गम्यत इत्ययं साध्यसिद्धो भवति । तथाऽपि उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते, इत्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्मैव प्रत्याय्यते; स आख्याताभ्यां सामान्यरूपेण, ण्वुलन्ताभ्यां विशेषरूपेण । बहुवचनं तु कुत्सातिशयार्थम्; या हि नामोष्ट्रस्य कुत्सावत्यो बहुप्रकारजुषो बह्व्यः आसिकाः, याश्च हतानामतिशयवत्यस्तथाभूता एव भूयस्यः शायिकाः प्रतीताः, ताभिः विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका च उपमानोपमेयसंबन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहाळ्ङ्कारेणापि सामान्यविशेषभावेन कुत्सातिशयार्थं बहुत्वेनैव प्रत्याय्यते, बहुत्वेन विना सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः; तेनोष्ट्रासिका इवासनानि, हतशायिका इव शयनानि क्रियेन्त भवन्तीति वा वाक्यार्थो भवति । नन्वेवमुष्ट्रासिकादीनां वारप्रयोगादीनां च कर्मतेव नपुंसकताऽपि प्राप्नोति; यथा—मृदु पचति, प्रशस्तं पचतीति । उच्यते—त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति—बाह्यम्, आभ्यन्तरम्, बाह्याभ्यन्तरं च; तत्र बाह्यं धर्मरूपं वारादि; आभ्यन्तरं विशेषरूपमुष्ट्रासिकादि, बाह्याभ्यन्तरं गुणरूपं मृद्वादि । तेषु बाह्यं सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिंषत् कथमिव स्वलिङ्गं जह्यात्? आभ्यन्तरं तु विशेषांशपरिग्रहादाविष्टलिङ्गसंख्यं कथमिव वाऽन्यलिङ्गं गृह्णीयात? बाह्याभ्यन्तरं तु गुणत्वात् स्वलिङ्गविरहे 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' (महाभाष्यम् १-२-६४) इति विशेष्यलिङ्गग्राह्येव भवति; तत्र साध्यैकस्वभावत्वादलिङ्गसंख्यायाः क्रियाया विशेषणत्वे मृद्वादीनां नपुंसकत्वमेव न्याय्यम् । उष्ट्रासिकावारादीनां तु

नित्यमाविष्टलिङ्गत्वाद्विशेषांशपरिग्रहात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि न नपुंसकलिङ्गता । अथ पाकाय व्रजति, एधेभ्यो व्रजति, इति क्रिया रन्धनाय स्थालीतिवत् तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तः सिद्ध एव कस्मान्न विज्ञायते? नैवम्, 'भाववचनाश्च' (पा. ३ - ३ - ११) इति तादर्थ्ये एव प्रत्ययोत्पत्तेः, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा. २ - ३ - १५) इति स्वार्थे एव चतुर्थीविधानात् । किमर्थं पुनरिदम्? भावे हि घञादयः सिद्धा एव, तादर्थ्ये चतुर्थी । क्रियार्थोपपदेन तुमुनाऽस्मिन् विषये घञादयो मा बाधिषत; वासरूपविधिश्चात्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल्ग्रहणान्नावतरति । अथ यथैधानाहर्तुं व्रजति एधेभ्यो व्रजतीति 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा. २ - ३ - १४) इति चतुर्थी, तथा पाकं कर्तुं व्रजति पाकाय व्रजतीति यदि भवेत्, को दोषः स्यात्? न कश्चित्; किं त्वेतत् पृच्छामि—स पाकः सिद्धः साध्यो वा? यदि सिद्धः किं कर्तुं व्रजति? अथ साध्यः, क्रियार्थोपपदेषु तुमुना घञादयो बाध्यन्ते । अथ तुमर्थत्वेन साध्याभिधायिनश्चतुर्थ्यन्तत्वेन चासत्त्वभूतार्थाः पाकायेत्यादिषु घञादयः, कथं यवाग्वा इत्यादेः संबन्धविभक्तेर्निमित्तं भवति? शब्दशक्तिरेषा यत् कस्यचिदेव केनचित्, केनचिदेव कस्यचित्संबन्धः; तद्यथा—आभिन्नेऽप्यर्थे प्रजागरिताऽपररात्रानिति तृनो बाह्यकर्मोपसर्गकर्मयोगात् जायते, न जागरूक इत्युक्तस्य; ऊरीकरोति पाकादिकमित्यूर्यादीनामेकानेकविशेषस्थया करोतिक्रियया भवति संबन्धः, न तदर्थविषयैः पचादिभिः; सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदारा इति व्यवहितामपि सूर्यकर्मिकां दृशिक्रियां नञ् निषेधति, न सूर्यसत्ताम्; एवं न पुनर्गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति । तथा लवणं न भुङ्क्ते अलवणभोजी भिक्षुः इत्यसूर्यंपश्यादिवदसामर्थ्येऽपि नञ्समासो दृश्यते; न त्वकिंचित्कुर्वाण इति; एवं मापं हरमाणः, अगाधादुत्सृष्ट इति । अपि च, पयः पायं पायं, पयः पीत्वा पीत्वा, गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम, गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्य, इत्याभीक्ष्ण्यवीप्सयोः पदद्विर्वचनं प्रयोजयन्ति णमुलादयः, न पापच्यते, द्विशो देहीति यङ्शसादयः; लोलूयत इति द्विर्वचनमन्तरेणापि क्रियासमभिहारमवगमयति यङन्तम्, न लुनीहि लुनीहीति लोडन्तम्; कृतपूर्वी कटम्, अधीती व्याकरणम, इति वृत्तिवशेनोज्झितकर्माभिधानशक्तयः कर्मविभक्तिं न विघ्नयन्ति निष्ठादयः; ग्रामं गन्तुमनाः, कटं कर्तुकाम इति निवृत्तिच्छिन्ना अपि कर्मणि द्वितीयामेव प्रयोजयन्ति तुमुनादयः; उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमेऽपि विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः इति, शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य इति, समासाय कर्तरि संबन्धविभक्तिमप्युपाददते क्तिनादयः, साध्यार्थाभिधायिनोऽसत्त्वभूतार्था अपि यवाग्वाः पाकायेति कर्मणि संबन्धविभक्त्यैव संबध्यन्ते घञादय इति तदुक्तभावः साध्यसिद्धो भवति ॥

क्रियानिमित्तं कारकम्; तदपि षोढा— कर्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्,

अधिकरणं चेति । तत्र कर्ता— स्वतन्त्रः, हेतुः, कर्मकर्ता च; तेषु क्रियायाः स्वेच्छया करणादीनि यः प्रयुङ्क्ते न तु तैः प्रयुज्यते, स स्वतन्त्रः; यथा— पुत्रपौत्रस्य दर्शकः, पुरां भेत्तेति । तमेव क्रियाप्रवृत्तं यः प्रयुङ्क्ते स हेतुः; यथा— राजानं योधितवान् राजयुध्वा धनुष्मान्, नखानि मोचयन्ति नखमुचानि धनूंषीति । कर्मैव स्वातन्त्र्येण विवक्षितं कर्मकर्ता; यथा—स्वयमेव पच्यन्ते पचेलिमा माषाः, स्वयमेव भज्यन्ते भङ्गुराणि काष्ठानि इति । कर्म—निर्वर्त्यं, विकार्यं, प्राप्यं च; तेषु यदसज्जन्यते, सद्वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम्; यथा— कर्तव्यः कटः, उच्चार्यः शब्दः, इति । यस्य प्रकृत्युच्छेदो गुणान्तरं वोत्पद्यते तद्विकार्यम्; यथा —भुक्त ओदनः, लूयमानः केदारः, इति । क्रियाकृतविशेषानवगतौ कर्तुः क्रियया ऽनाश्रितमाश्रितं वा यदाप्यते तत् प्राप्यम्; यथा—दुर्दर्शः प्रभुः, सुयानो मार्ग इति । करणं—बाह्यम्, आभ्यन्तरं, बाह्याभ्यन्तरं च; तेषु कर्तुः शरीराद्बहिरुपलभ्यमानं बाह्यम्; यथा—आशितंभवं भक्तम्, धृतोदकः करकः, इति । तद्विपरीतमाभ्यन्तरम्; यथा— प्रियंकरणं शीलम्, वशीकरणं प्रेम, इति । उभयगुणयोगि बाह्याभ्यन्तरम्; यथा—दर्शनं चक्षुः, संवननं साम इति । संप्रदानम्—ददातिकर्माप्यं, कर्ममात्राप्यं, क्रियाप्यं च; तेषु सम्यक् प्रदीयते अस्मै इत्यन्वर्थसंज्ञाया विषयो ददातिकर्माप्यम्; यथा—दीयतेऽस्मै दानीयो ब्राह्मणः, देवा देयासुरस्मै देवदायो डिम्भः, इति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' (पा. १-४-३२.) इति पारिभाषिकसंज्ञाविषयः कर्ममात्राप्यम्; यथा—दाश्यतेऽस्मै देयमिति दाशः कैवर्तः, गां हन्ति तस्मै आगतायेति गोघ्नः अतिथिः इति । कर्मशब्देन क्रियाया अप्युपादानात् क्रियया यदाप्यते तत् क्रियाप्यम्; यथा—श्लाघन्तेऽस्मै जना इति श्लाघ्यो राजा, स्पृहयन्त्यस्मै लोकाः स्पृहणीयो विभव इति । अपादानम्—निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अपेक्षितक्रियं च; तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (पा. १-४-२४) इति निर्दिष्टविषयम्; यथा—प्रपतनो गिरिः, प्रस्रवणः शैलः, इति । भीत्रार्थादियोगोक्तमुपात्तविषयम्; यथा— भयानको द्विषताम्, प्रभवः संपदाम्, इति । अवधिमात्रार्थमपेक्षितक्रियम्; यथा— अवधिः पर्वतः, मर्यादा समुद्रः, इति । अधिकरणम्— वैषयिकम्, औपश्लेषिकम्, नैमित्तिकं च; तेषु विविधमनेकप्रकारं जातिगुणक्रियाद्रव्यादिभिः सिनोतीति विषयो देशकालादिः; विषय एव वैषयिकम्; यथा— निपिबन्त्यस्मिन् गवादय इति निपानं जलाशयः, राजानो धीयन्तेऽस्यां राजधानी नगरम् इति । उपश्लेषोऽवष्टम्भः, तस्मै प्रभवत्यौपश्लेषिकम्; यथा— इषवो धीयन्ते अस्मिन् इषुधिः उपासङ्गम्, शेरतेऽस्यां शय्या पर्यङ्कः । निमित्तमेव नैमित्तिकम्, यथा—रज्यन्तेऽस्मिन् सामाजिकमनांसि इति रङ्गः प्रेक्षा, प्रसीदन्ति अस्मिन् नयनमनांसि इति प्रासादः सौधम् इति । तदेतदुभयमपि— शुद्धम्, संकीर्णम्, उपाधिमत्, रूढिमत्, संबन्धि, अनुबन्धि चेति षोढा विप्रभते । तत्र अर्थान्तरैरसंस्पर्शः शुद्धिः; सा भावानां यथा—

ओदनस्य पाकः, अलं कृत्वा, खलु स्थित्वा, इति ; कारकाणां यथा— अपां स्रष्टा, वर्षशतस्य पूरकः, सोमं पवमान इति । संपर्कः संकरः ; स भावानां यथा--कालो भोक्तुम्, अलं भोक्तुम्, भोजं भोजं व्रजतीति ; कारकाणां यथा—गमनमर्हति गम्या योषित्, जेतुं शक्यते जय्यः शत्रुः, पक्तुं व्रजति, पाचको व्रजतीति । बाह्यमाभ्यन्तरमुभयं वा शास्त्रोपात्तं विशेषणमुपाधिः ; स भावानां यथा— भवतः शायिका, उपसरो गवाम्, समजः पशूनामिति । कारकाणां यथा— तुन्दपरिमृजोऽलसः, स्तम्बेरमो हस्ती, दृतिहरिः पशुः इति । गुणवचनत्वे द्रव्यवचनत्वरूढिः ; सा भावानां यथा– मृगया, वासना, परिव्रज्येति ; कारकाणां यथा—कुम्भकारः, पङ्कजम्, अमावास्येति। नियोगतः प्रतियोग्यपेक्षः संबन्धः ; स भावानां यथा— भुक्त्वा व्रजति, भोक्तुमिच्छति, अप्राप्य नदीं पर्वत इति ; कारकाणां यथा— चङ्क्रम्यमाणोऽधीते, अधीयानो वसति, गोदायो व्रजति । अनुषङ्गोऽनुबन्धः ; स भावानां यथा— सांराविणं वर्तते, रैपोषं पुष्यति, चकासांचकार इति ; कारकाणां यथा— अग्निष्टोमयाजी, उष्ट्रक्रोशशतं दायी इति । अथैतदभिधाने त्रिप्रकाराः कृतो भवन्ति— भाववचनाः, कारकवचनाः, भावकारकवचनाश्च । तेषु अथुजादयः, ण्वुलादयः, णजादयः, तुमुनादयः, सयादयः, णमुलादयश्च भाववचनाः ; ण्वुलादयः, अणादयः, उणादयः, क्विनादयः, शत्रादयः, तृनादयश्च कारकवचनाः ; तव्यादयः, तवायादयः, क्तादयः, खलादयः, ल्युडादयः, घञादयश्च भावकारकवचनाः । तत्र भाववचनेष्वनुपाधौ सिद्धभावे अथुजादयः ; यथा— नन्दथुः, यत्नः, स्वप्नः, क्रिया, कण्डूया, व्यज्या, इति । अत्रैव रोगाद्युपाधिमति ण्वुलादयः ; यथा— अरोचको बाधते, प्रवाहिकातः करोति, भवत आसिका, इक्षुभक्षिकां मे धारयसि, कां त्वं कारिमकार्षीः, अकरणिस्ते वृषल, इति । सिद्धासमाप्ते णजादयः ; यथा— व्यावक्रोशी वर्तते, व्यावहासीं कुर्वन्ति, साङ्कूटिनं वर्तते, सांराविणं कुर्वन्ति, करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् , पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् , इति । साध्यरूपे तुमुनादयः ; यथा— भोक्तुं व्रजति, भोक्तुं जानाति, भुक्त्वा व्रजति, अपमित्य याचते, स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, चौरङ्कारमाक्रोशति । तुमर्थ एव छन्दोविषये सयादयः ; यथा— वक्षे रायस्त्वा, दृशे विश्वाय सूर्यम् , अग्निं देवा विभाजं नाशक्नुवन् , विलुपं नाशक्नुवन्, ईश्वरोऽभिचरितोः, ईश्वरो विलिखः इति । स्वाध्यायसमाप्ते णमुलादयः ; यथा-- समूलकाषं कषति, रैपोषं पुष्यति, चकासांचकार, बिभराम्बभूव , चकासामास, विदांकुर्वन्तु, इति । कारकवचनेष्वनुद्रिक्तक्रियांशाः कर्तर्येव ण्वुलादयः ; यथा— कारकः, स्रष्टा, नन्दनः, प्रियः, यज्वा, जरन्निति । सोपपदाः कर्त्रादिष्वणादयः ; यथा— काण्डलावः, पादहारकः, सुभगंकरणम् , गोघ्नः, शंभुः, गोष्ठः, इति । निरुपपदा रूढिमन्त उणादयः ; यथा— कारुः, दात्रम् , धात्री, दासः, भीष्मः, इति । उभयेऽपि लोपवन्तः क्विनादयः ; यथा— घृतस्पृक् , सहक् , अर्धभाक् , शुभंयुः , प्राङ् , युङ् , इति । कर्तर्येवोद्रिक्त-

क्रियांशाः शत्रादयः ; यथा— यवागूं पचन्, सोमं पवमानः, आशितं दाश्वान्, वेदमनूचानः, भुक्तवानोदनम्, ग्रामं गमी, इति । त एव ताच्छील्याद्युपाधिमन्तस्तृनादयः ; यथा— जागरिताऽपररात्राः, मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः, वधूमूढाम्, अलंकरिष्णुः, कतीह कवचमुद्वहमानाः, शतं दायी, एधानाहारको व्रजति, इति । भावकारकवचनेषूद्रिक्तानुद्रिक्तक्रियांशाः तव्यादयः ; यथा— कर्तव्यं भवता, करणीयं भवता, कार्यः कटो भवतः, कृत्यः कटो भवतः, वास्तव्यो भवान्, ब्रह्मभूयं भवतः, इति । त एव छन्दोविषयास्तवायादयः ; यथा —परिधातवै, परिस्तरितवै, अवचक्षे, अवगाहे, दिदृक्षेण्यः, कर्तुं हावः, इति । उद्रिक्तक्रियांशाः क्तादयः ; यथा— भुक्तं भवता, भुज्यमानं भवता, भोक्ष्यमाणं भवता, भुक्तमोदनम्, भुक्त ओदनो भवता, एवं भोक्ष्यमाणः, इति । त एव व्यक्तकालाः खलादयः ; यथा— स्वाढ्यंभवं भवता ; सूत्थानं भवता, प्राशितंभवं भवता, दुराढ्यंभवं भवता, ईषत्पानः सोमो भवतः, आशितंभवं भक्तम्, इति । अनुद्रिक्तक्रियांशाः प्रायो गुणवचना ल्युडादयः ; यथा— व्यासस्य वचनम्, पाणिनेरुक्तिः, छात्रस्य हसितम्, इध्मानां प्रश्चनम्, जनानां भक्तिः, राज्ञां मत इति । त एव प्रायो द्रव्यवचना घञादयः ; यथा— पर्यायः क्रियाणाम्, विपर्ययः कालस्य, संग्रहः शास्त्राणाम्, अधीतः स्वाध्यायः, अधिगत उपायः, श्रेयानुपाध्यायः इति ॥

भावकारकसंबन्धिस्वार्थाभिधायिनोऽधातुप्रत्ययास्तद्धिताः । तत्र भावो द्विधा— अन्तरङ्गः, बहिरङ्गश्चेति । तयोः शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरङ्गः, यदाह— 'यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः, स तस्य भावः ; तदभिधाने त्वतलौ ।' तस्योपसंग्रहाय संग्रहकारः पठति—

'शब्दे तां जातिं शब्दमेवार्थजातौ जातिः शुक्लादौ द्रव्यशब्दे गुणं तम् ।
कृत्तत्संयोगं योगि चाभिन्नरूपं वाच्यं वाच्येषु त्वादयो बोधयन्ति ॥'

ततः स षोढा भिद्यते— जातिः, गुणः, स्वरूपम्, संबन्धः, संहतिः, अभिन्नरूपम्, इति । तेषु जातिर्यथा— गोत्वम्, शुक्लत्वम्, मानुष्यकम्, स्त्रैणम्, पौंस्नम्, ब्राह्मण्यम्, इति । गुणो यथा— शुक्लत्वम्, शीघ्रता, म्रदिमा, माधुर्यम्, आर्जवम्, वैदग्ध्यम्, इति । स्वरूपं यथा— डित्थत्वम्, आकाशत्वम्, चन्द्रत्वम्, सूर्यत्वम्, दिक्त्वम्, तदात्वम्, इति । संबन्धो यथा— पाचकत्वम्, काण्डलावत्वम्, दण्डित्वम्, औपगवत्वम्, राजपुरुषत्वम्, पुरुषव्याघ्रत्वम्, इति । संहतिर्यथा— धवखदिरत्वम्, नरसिंहत्वम्, शुक्लकृष्णत्वम्, कृष्णसारत्वम्, नीलोत्पलत्वम्, गौरखादिरत्वम्, इति । अभिन्नरूपं यथा— सत्त्वम्, विद्यमानत्वम्,

गर्गत्वम्, पञ्चालत्वम्, पदार्थत्वम्, पङ्कजत्वम्, इति ॥

ननु च,

जातिगुणाज्जातिगुणे धवखदिरादेः स्वजातिसंघाते ।
डित्थादौ च स्वरूपे कृत्तत्संयोगे तु संबन्धे ॥

त्वादय इति स्मृतिः; कथमभिन्नरूपादावपि भवति? उच्यते— 'कृत्तद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्यः'। अत एवोक्तम्— 'कृत्तत्संयोगं योगिना भिन्नरूपम्' इति ॥

अवधेरपि वाच्यत्वं त्वादीनामिष्यते बुधैः ।
गोत्वाद्धि गौरिति ज्ञानमभिधानं च जायते ॥

ते ह्येवमाहुः— 'तस्य भावस्त्वतलौ' भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः। तदसत्; न हि गोत्वं गौरिति ज्ञानस्योत्पत्तावपादानतां जनयत् 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' 'भुवः प्रभवो वा' भवति; यथा— शृङ्गाच्छरो जायते, हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति। ज्ञानं त्वात्मन एव जायते, मनसैवोद्भवति; तदाह— 'व्यापकादप्यात्मनो युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्; नाहमद्राक्षं, नाहमश्रौषं, नाहमज्ञासिषम्, अन्यत्र मे मनोऽभूदिति'। निमित्तत्वं तु गौरिति ज्ञानोत्पत्तौ शब्दस्येव गोत्वादेरपीष्यत एव। तत्र यथा समवायिनः श्वैत्यात् श्वैत्यबुद्धेः श्वेते श्वैत्यबुद्धिः, तथा समवायिनो गोत्वाद्गोत्वबुद्धेर्गवि गोत्वबुद्धिः; ते परस्परं कार्यकारणभूते इति। अभिधानं तु शब्दः; स च येनोच्चारितेनार्थः प्रतीयते। तस्यापि न गोत्वमवधिर्भवति। शब्दो ह्याकाशादेव जायते, मुखादेव प्रभवति; न गोत्वादेः। तदाहुः— 'मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थम्' इति। यदाऽपि नित्यः शब्द इति मतं तदाऽपि शब्दस्य गोत्वादयो वाच्याः विशेष्याः प्रत्याय्या एव भवन्ति। तत्र च शब्दस्य गोत्वादीनां वाच्यत्वे विशेष्यत्वे वा कर्मतैव, नावधित्वम्। प्रत्याय्यत्वे तु विपरिणामविपरिवर्तपक्षयोर्वक्ष्यमाणन्यायेन प्रत्युत शब्दस्यैवावधित्वम्। अध्यासस्तु सादृश्यादुपाधेरुपाधिसादृश्याभ्यां वा संभवति; यथा— शुक्तिकादौ रजतादेः, स्फटिकादौ रक्तादेः, प्रतिबिम्बादौ मुखादेरिति। तत्र यो यदध्यास्यते, यो यदध्यास्ते वा, स तस्याधिकरणं कर्म वा स्यात्, न त्वेवावधिः; गोत्वं निमित्तमुपादाय गोशब्दो गामध्यास्ते गवि वाऽध्यास्यते। तदिष्यत एव 'यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्यं शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलौ' इति ॥

धात्वर्थरूपः कृदभिधेयो बहिरङ्गः; सोऽपि षोढा— भावरूपः, कारकरूपः, संबन्धिरूपः, भावविशिष्टः, कारकविशिष्टः, संबन्धिविशिष्टश्चेति। तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततुल्यो भावरूपः— ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्, पुरोहितस्य पौरोहित्यम्, स्तेनस्य स्तेयम्, सख्युः सख्यम्, दूतस्य दूत्यम्, वणिजो वाणिज्यमिति। कारकैस्तुल्यकक्ष्यः कारकरूपः; यथा—राजानमर्हति राजवद्रूत्तम्, आप्रयोजनकालं भवति आकालिकी प्रवृत्तिः, श्येनस्येव पातोऽस्यां वर्तते–श्येनंपाता क्रिया, दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां–दाण्डा, महिमा अस्त्यस्यां–महिमिनी समस्या, वटकं प्रकृतमस्यां वटकमयी यात्रेति। रूढे द्रव्यभूतः संबन्धिरूपः; यथा—चाषाणां समूहः चाषम्, नाट्यानामाम्नायो नाट्यम्, भृग्वङ्गिरसां विवाहो भृग्वङ्गिरसिका, काकोलूकस्य वैरं काकोलूकिका, अवीनां संघातोऽविकटः, तेषामेव विस्तारोऽविपटः इति। अतर्कितोपनतचित्रीकरणादिसदृशो भावविशिष्टः; यथा— काकस्य चागमनं यादृच्छिकम्, तालस्य च पातः, तेन तालेन पतता काकस्य वधः; एवमेव देवदत्तस्य चागमनं दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः; तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागम इवेत्येक उपमार्थः, यश्च देवदत्तवधः स काकवध इवेति द्वितीय उपमार्थः, तत्र प्रथमः समासार्थः काकतालमिति, द्वितीयः प्रत्ययार्थः काकतालीयमिति; समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात्; यदाह— समासाच्च तद्विषयादाकस्मिक इवार्थे च्छो भवति; तद्विषयादित्यत्र हि तदित्यनेन 'इवे प्रतिकृतौ' इतीवार्थः परामृश्यते। एवमजाकृपाणीयम्, अन्धकवर्तकीयम्, घुणाक्षरीयम्, अर्धजरतीयम्, गोमयपायसीयम्, इति। कारकावच्छिन्नः कारकविशिष्टः; यथा—मतस्य करणं मत्यम्, पीलूनां पाकः पीलुकुणः, जनस्य जल्पो जन्यः, शिवस्य भवनं शिवतातिः, नासिकाया अवनतिः अवटीटम्, धने कामः धनकः इति। संबन्धिनाऽवच्छिन्नः संबन्धिविशिष्टः, यथा— द्रुत्यः काषः, सौधः संकोचः, पौरुषेयो वधः, आथर्वण आम्नायः, वैदो घोषः, छान्दोग्यो धर्मः, इति। उपाधिरपि संबन्ध्येव भवति, यथा—गार्गिकया विकत्थते, काठिकयाऽधिक्षिपति, गार्गिकामन्ववेतः, गार्गिकामवगतवान्, काठिकामवगतवान्, इति। धात्वर्थोऽपि भाव एव; क्रियाऽपि ह्युपमानेन परीता परिच्छिन्ना साध्यसिद्धभावो भवति। स त्रिधा— भावविशिष्टः, कारकविशिष्टः, संबन्धिविशिष्टश्चेति। तेषु भावविशिष्टो यथा— ब्राह्मणेन तुल्यमधीते–ब्राह्मणवत्, राज्ञा सदृशं वर्तते–राजवत्, जडस्य तुल्यं ब्रूते–जडवत्, सूर्य इव प्रकाशते–सूर्यवत्, पिता यथा पालयति–पितृवत्, गुरुरिवानुशास्ति–गुरुवदिति। अत्र ब्राह्मणादिस्थास्वध्ययनादिक्रियासु साहचर्याद्वृत्तिः, जातिद्रव्ययोरन्यतरेण क्रियायाः सादृश्यानुपपत्तेः। यदाह—'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः; तेनेति तृतीयासमर्थात् तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत् सा भवति; अर्थपरं चैतत्; तेन सदृशेत्यादिप्रयोगेष्वतृतीयान्तादपि भवति। कारकविशिष्टो यथा—राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत्, देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत्,

असिनेव दात्रेण छिनत्ति असिवत्, ब्राह्मणायेव यदा देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत्, पर्वतादिवासनादवरोहति पर्वतवत्, पितरीव गुरावाचरति पितृवत्। अत्र पुनरिदमेव सूत्रमन्यथा व्याख्यायते—तेन कारकविशेषेण तुल्यं यथा भवति। एवं चेत् क्रिया भवति भावोत्पन्ने विहितप्रत्यये कदाचित् प्रत्ययमुखेन क्रियाविशेषणं भवति, कदाचित् प्रकृतिमुखेन; यथा— तीव्रः पाकः, तीव्रं पाकम् इति। संबन्धिविशिष्टे यथा—ब्राह्मणस्येवाध्ययनमस्य ब्राह्मणवत्, राज्ञ इव रौद्रं वृत्तमस्य राजवत्; जडस्य सदृशं वचनमस्य जडवत्, सूर्यस्येव प्रकाशोऽस्य सूर्यवत्, पितुर्यथा पालनमस्य पितृवत्, गुरोस्तुल्यमनुशासनमस्य गुरुवत् इति। अत्र न 'तत्र तस्येव' इत्यनेन वतिः। ननु च 'तेन तुल्यम्' इत्यनेनैव सिद्धे किमर्थं 'तत्र तस्येव' इति सूत्रारम्भः? द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न लभ्यः इति; यथा— मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः मधुरावत्, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुक्ला दन्ताः ब्राह्मणवत्, इति। यद्येवं पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं न करिष्यते, साहचर्याच्च क्रियायामिव द्रव्यगुणयोः प्रातिपदिकं वर्तिष्यते; ततश्च मैत्रेयतुल्या गावश्चैत्रस्य, ब्राह्मणेन तुल्या दन्ताः क्षत्रियस्य इति विगृह्य पूर्वसूत्रेणैव वतिः सेत्स्यतीति। तदसत्; एवं हि गवयेन तुल्योऽनड्वान् इत्यत्रापि प्रत्ययः प्रसजेत; इवार्थे तु प्रत्यये सप्तमीषष्ठ्यन्ताभ्यामेव विधीयमाने गवय इवानड्वान् इत्यत्र प्रत्ययप्रसङ्गो न स्यात्; सप्तम्यन्तषष्ठ्यन्तयोर्हि बाह्यं संबन्धिनमपेक्ष्य इवशब्दप्रयोगो भवति, न पुनरिवार्थापेक्षयैव; इवशब्दो हि उपमानोपमेयभावलक्षणसंबन्धद्योतकः, न तु संबन्धिरूपाभिधायी। तस्माद्गवयेन तुल्योऽनड्वान् इत्यत्र मा भूत् प्रत्ययप्रसङ्ग इति पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणम्। तस्मिंश्च कृते द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न स्यादिति सप्तमीषष्ठ्यन्ताभ्यामिवार्थे 'तत्र तस्येव' (पा ५-१-११६) इति वतिर्विधीयते। अथ 'तदर्हम्' (पा ५-१-११७) इति किमर्थम्?

अर्हतो या क्रिया कर्तुस्तत्रापि वतिरिष्यते।
उपमानाविवक्षायां तद्विधानं न लभ्यते॥

उपमानोपमेयत्वमन्यस्यान्येन वा सह।
अवस्थाभेदभिन्नत्वादेकस्याप्यात्मनैव वा॥

तत्रान्यस्यान्येन यथा— अवैयाकरणोऽप्ययं वैयाकरणवद्ब्रूते, योषिदप्येषा पुंवद्ब्रवीति; अवस्थाभेदभिन्नत्वादेकस्याप्यात्मनो यथा— वैयाकरणः केनचिदुच्यते—वैयाकरणवद्ब्रूहीति; योषिदप्युच्यते— स्त्रीवद्वदेति। वैयाकरणोऽप्यवज्ञया कदाचिदवैयाकरणवद्ब्रूते; श्रूयते हि— यर्वाणस्तर्वाणा नाम साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। ते हि 'अन्तर्वेद्यामेव न म्लेच्छितव्यम्,

अतोऽन्यत्वावज्ञया' इति यद्वा नस्तद्वा न इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्यूचुः। योषिदपि कदाचिदाश्रितप्रागल्भ्यात् पुंवद्वक्ति, यथोच्यते—

सरस्वतीव कर्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ।
या वैदर्भगिरां भूमिः कालिदासादनन्तरम्॥

अस्यौपम्यद्वयस्यापि विवक्षातोऽपरिग्रहे।
वतिः कथमिवार्थीय इति (मत्वा) यदुच्यते॥

तत्र राजवद्वृत्तमित्यत्र यदैवंविधार्थविवक्षा— पृथ्वादिना राज्ञा तुल्यं वृत्तमनेन राज्ञा राजवद्वृत्तं राज्ञेति, तदाद्येनैव सूत्रेण सिद्धः प्रत्ययः। यदा त्वेतादृशी विवक्षा—राज्ञ इव पृथोरस्य वृत्तं राजवद्वृत्तं राज्ञ इति, तदा द्वितीयसूत्रेण। यदा त्विदं वृत्तं राजानमेवार्हति नान्यमित्युपमानोपमेयभावाभावे राजवद्वृत्तमिति प्रयोगः, तदा 'तदर्हम्' (पा. ५-१-११६) इत्यनेन वतिर्विधीयत इति नानर्थकः सूत्रारम्भः॥

अन्ये तु—'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (पा.५-१-११५) इत्यत्र द्वितीयव्याख्यानपक्षे क्रियायाः क्रिया विशेषणं न संभवतीति कारकविशिष्टभावपक्षं 'तदर्हम्' (पा.५-१-११७) इत्यनेन संवाहयति; राजानमर्हति यद्व्यवहरणम्, देवमर्हति यद्दर्शनम्, अग्निमर्हति यच्छेदनम्, ब्राह्मणमर्हति यद्दानम्, पर्वतमर्हति यदवरोहणम्, पितरमर्हति यत् पारतन्त्र्यम्; तदुच्यते राजवत् देववत्, असिवत् ब्राह्मणवत्, पर्वतवत्, पितृवत् इति। राज्ञेव व्यवहृतमित्यादिभिस्तु तस्यार्थः प्रदर्शित इति॥

कारकमपि भाववदेवान्तरङ्गं बहिरङ्गं च; तयोराख्याताभिधेयमन्तरङ्गम्, अनाख्याताभिधेयं बहिरङ्गम्; कर्ता हेतुकर्ता, कर्मकर्ता, कर्म चेति, करणं संप्रदानमपादानमधिकरणं चेति। तत्रान्तरङ्गभेदेषु कर्ता, शुद्धः, मिश्रः, संकीर्णश्च। तेषु क्रियाकारकान्तरासंपृक्तः शुद्धः; यथा—इष्टमनेन इष्टी यज्ञी, कृतः पूर्वं कटोऽनेन कृतपूर्वी कटमिति। क्रियान्तरसंपृक्तो मिश्रः; यथा—व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः, शश्वद्भवः शाश्वतिकः इति। क्रियाकारकान्तरसंपृक्तः संकीर्णः; यथा—शालायां प्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः; कूपे प्रक्षेपणमर्हति इति कौपीनमकार्यम्। हेतुः— आत्मस्थक्रियः; परस्थक्रियः, परात्मस्थक्रियश्चेति। तेषु आत्मस्थक्रियो यथा—पारायणं वर्तयति पारायणिकः; चान्द्रायणं वर्तयति चान्द्रायणिक इति। परस्थक्रियो यथा—वातं शमयति वातिकं तैलम्; पित्तं शमयति पैत्तिकमिति। परात्मस्थक्रियो यथा— यथासुखं

दर्शयते यथामुखीन आदर्शः, संमुखं दर्शयते संमुखीनः प्रेयान्, इति । कर्मकर्ता— अनुद्रिक्त-कर्मांशः, उद्रिक्तकर्मांशः, अनुद्रिक्तोद्रिक्तकर्मांशश्चेति त्रिधा । तेष्वनुद्रिक्तकर्मांशो यथा— अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं धनम्, पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्, माणिकम, इति । उद्रिक्तकर्मांशो यथा— वसन्ते पच्यन्ते वासन्त्यः कुन्दलताः, षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षाष्टिकाः शालय इति । अनुद्रिक्तो-द्रिक्तकर्मांशो यथा— वशं गतो वश्यः, शीर्षच्छेदमर्हति शीर्षच्छेद्य इति । कर्म— निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यम्, च । तेषु यदसज्जन्यते, सद्वा प्रकाश्यते, तन्निर्वर्त्यम्; यथा— उरसा निर्मितः औरसः पुत्रः, पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम इति । यस्य प्रकृत्युच्छेदो गुणान्तरं वा विधीयते तद्विकार्यम्; यथा— विषेण वध्यः विष्यः शत्रुः, कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वस्त्रमिति । आस्थितमनास्थितं वा क्रियया यदाप्तुमिष्यते तत् प्राप्यम्; यथा— नावा तार्यः नाव्यो ह्रदः, अयानयं नेयः अयानयीनः शार इति । ननु च शारोऽप्यास्थितः कस्मान्न भवति ?

त्यागरूपं प्रहातव्येऽप्यर्थे (प्राप्ये) संसर्गदर्शनम् ।
आस्थितं कर्म यत्तत्र द्वैरूप्यं भजते क्रिया ॥

यथा— पन्थानं गच्छति, गर्तमुत्तरतीति । शारस्तु प्राप्य एव; यथा— अजां नयति ग्रामं, (ग्रामं) वहति भारम इति । नन्वेवं ग्रामस्य प्राप्यता प्राप्नोति, नाजादेः । कः पुनराह न प्राप्नोतीति; किंतु अकथितत्वेन तत्र क्रियाव्याप्यत्वाद्द्वितीयैव, न प्रत्ययान्तरम्— गां दोग्धि पयः, पौरवं गां याचते इति । बहिरङ्गभेदेषु करणम्— बाह्यम्, आभ्यन्तरम्, बाह्याभ्यन्तरम्, च । तेषु बाह्यं यथा— सुपां व्याख्यानः सौपः, ललाटस्य भूषणं ललाटिका । आभ्यन्तरं यथा— मतस्य करणं मत्यम्, चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः इति । बाह्याभ्यन्तरं यथा— समिध आधीयन्तेऽनेन सामि-धेन्यो मन्त्रः, [स एव] हृदयस्य बन्धनः हृद्य इति । संप्रदानम्— ददातिकर्माप्यम्, कर्ममात्राप्यम्, क्रियाप्यं च । संप्रदीयते भोजनादिकमस्मै इत्यन्वर्थसंज्ञकं ददातिकर्माप्यम्; यथा— अग्रभोजनं नियुक्तमस्मै दीयते आग्रभोजनिकः, पञ्चास्मै वृद्धिर्वा, आयो वा, लाभो वा, शुल्कं वा, उपदा वा, दीयन्ते पञ्चकः पुरुष इति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् (पा. १. ४. ३२)' इति पारिभाषिकसंज्ञकं कर्ममात्राप्यम; यथा— राष्ट्रमस्मै निर्दिश्यते राष्ट्रियो राजन्यः, कलिं कुर्वन्त्यस्मै कालेयं गन्धद्रव्यम्, इति । कर्मशब्देन क्रियाया अप्यभिधानात् क्रिययाऽपि यमभि-प्रैति स संप्रदानमिति, क्रियाप्यम; यथा— अलंकर्मास्मै निर्दिश्यते अलङ्कर्मीणः अन्यूनः, न षडक्षाणि अस्मै भवन्ति अषडक्षीणो मन्त्र इति । अपादानम्— निर्दिष्टविषयम्, उपात्त-विषयम्, अपेक्षितक्रियं च । तेषु 'ध्रुवमपायेऽपादानम' (पा. १-४-२४) इति निर्दिष्टविषयम्; यथा— अग्निः पतति अस्मात् आग्नेयः ग्रावा, नद्यः स्यन्दन्ते अस्मात् नादेयः शैल इति ।

भीत्रार्थादियोगोक्तमुपात्तविषयम् ; यथा— कुक्षिं रक्षन्ति अस्मात् कौक्षेयकः कृपाणः, मुद्गा भवन्त्यस्मात् मौद्गीनं क्षेत्रम्, इति । अवधिमात्रार्थमपेक्षितक्रियम् ; यथा— कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्, पक्षस्य मूलं पक्षतिः इति । अधिकरणम्— वैषयिकम्, औपश्लेषिकं, नैमित्तिकं च । तेषु विविधमनेकप्रकारं जातिक्रियागुणद्रव्यादिभिः सिनोतीति विषयः देशकालादिः ; विषय एव वैषयिकः ; यथा— गावः सन्त्यस्मिन् गोमान् देशः, पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मास इति । उपश्लेषोऽवष्टम्भः, तस्मै प्रभवति औपश्लेषिकम् ; यथा— दण्डिनोऽस्यां सन्ति दण्डिमती शाला, विंशतिरिहाधिका विंशं शतमिति । निमित्तमेव नैमित्तिकम् ; यथा— पूर्णो मासोऽस्यां पौर्णमासी[ति], परिखात्रस्यात् परिखेयो देश इति । कारकं च अन्तरङ्गबहिरङ्गभेदाद् द्विरूपमपि प्रकृत्युपाधेः कारकविशिष्टम्, अकारकविशिष्टम्, संबन्धविशिष्टम्, निपातविशिष्टं चेति चतुर्धा निर्धार्यते । तेषु कर्म कर्मविशिष्टं यथा— अयानयं नेय अयानयीनः शारः ; करणविशिष्टं यथा— चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ; अधिकरणविशिष्टं यथा— स्रुघ्ने कृतो वा, लब्धो वा, क्रीतो वा, स्रौघ्नः ; अपादानविशिष्टं यथा— तन्त्रादचिरापहृतः तन्त्रकः पट इति ; कर्तृविशिष्टं यथा— अश्वैरुह्यते आश्वो रथः ; कर्तृविशेषणमपि कर्तैव ; चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् ; अपिच-

कौमारी सा भवेद्भार्या यां कुमारः प्रपत्स्यते ।
प्रपद्यते कुमारी यं स कौमारो मतः पतिः ॥

संप्रदानविशिष्टं तु कारकं नास्ति । कर्ता कर्मविशिष्टो यथा— श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं श्राद्धिकः ; क्रियाविशेषणमितिशब्दोपसंहारं च कर्मैव ; तद्विशिष्टो यथा— प्रतिकूलं वर्तते प्रातिकूलिकम्, माशब्द इत्याह माशब्दिक इति ; करणविशिष्टो यथा — अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ; अधिकरणविशिष्टो यथा— प्रावृषिकः, प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ; अपादानविशिष्टो यथा— पितुरागतं पित्र्यं धनम् इति । कर्तृविशिष्टः कर्ता नास्ति । करणं कर्मविशिष्टं यथा— ग्रीवाया भूषणं ग्रैवेयं रुक्मदाम । एवं संप्रदानमपि यथा— मांसमेभ्यो नियुक्तं दीयते मांसिकाः पितरः । अपादानं कर्तृविशिष्टं यथा —व्रीहयो भवन्त्यस्मात् व्रैहेयं क्षेत्रम् । एवमधिकरणमपि यथा— शर्कराः सन्ति अस्मिन् शर्करिलो देशः । तदेव कर्मविशिष्टं यथा— पदमस्मिन् दृश्यं पद्यः कर्दमः ; करणविशिष्टमपि यथा— दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रीडा इति । करणादयोऽस्य विशिष्टा न विद्यन्ते । कर्मकर्त्रोरेवाकारकसंबन्धिनिपातैर्विशेषणयोगः । स कर्मणोऽकारकेण यथा— मासाय भूतो मासिकः, संवत्सरमधीष्टः सांवत्सरिक इति ; कर्तुर्यथा— संतापाय प्रभवति सांतापिकः, वर्षं भूतो भावी वा वार्षिक इति । कर्मणः संबन्धिना यथा— वाक्यपदे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वाक्यपदीयः, कलापिषु उह्यमानकलापेषु देयमृणं

कालापकम्, इति; कर्तुर्यथा— तित्तिरिणा प्रोक्तं विदन्ति अधीयते वा तैत्तिरीयाः, पूर्वं कृतं भुक्तं पीतं वा एभिः पूर्विण इति। कर्मणो निपातेन यथा—कथाकथाच क्रियते याथाकथ्यमिदम्, बहिः दृश्यते बाह्यम्, इति; कर्तुर्यथा— आराद्भवः आरातीयः, साक्षाद्द्रष्टा साक्षी इति।

ननु क्रिययाऽपि कर्मणः कर्तुर्वा विशेषणयोगः संभवति; तद्यथा— पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्, अपमित्यापमित्यकम्, याचितेन याचितकम्, इति; यथा च सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः, प्रभूतमाह प्राभूतिकः, कृतः (तं) पूर्वमनेन कटः कृतपूर्वी कटम् इति। उच्यते— क्रियाऽपि प्राकृतं कर्मैव; अतस्तद्विशिष्टयोरपि कर्मकर्त्रोः कर्म[कर्तृ]विशिष्टत्वमेव भवति। ननु च निर्वृत्तमित्येतस्य कथं कर्मता? इदं ह्यनुद्रिक्तकर्मांशे कर्तरि [कर्तरि वा] प्रयुज्यमानं दृश्यते। नैवम्, अन्तर्भूतण्यर्थत्वेनास्य सकर्मकत्वमपि मन्यन्ते; तथा च कात्यायनः—

'उत्तारणाय जगतः प्रपितामहेन तस्मात्पदात्त्वमसि रज्जुरिव प्रवृत्ता'।

मल्लनागोऽप्याह—'नागरकवृत्तं वर्तेत' इति। अथ कृतपूर्वी कटम् इति कथम्? न ह्यनेन प्रयोगेणापि भवितव्यम्। किं कारणम्? द्वितीयया तावन्न नोत्पत्तव्यम्। तत् कुतः? क्तेनाभिहितम्। प्रत्ययेनापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्? असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्? सापेक्षमसमर्थं भवतीति। उच्यते—नायं कर्मणि क्तः; अपि तु भावे। भावसाधनेन च कृतशब्देन योच्यते क्रिया तयेप्सितं कटादि कर्मानभिहितमेवेति। तत्र यथा ग्रामं गतो देवदत्त इति धातुनिष्ठाभ्यामभिधीयमानयोः क्रियाकर्त्रोः ग्रामादिकर्मभिरभिसंबन्धो भवति, एवं कृतपूर्वीति कृतशब्देन तद्धितेन वाऽभिधीयमानयोः क्रियाकर्त्रोः कटादिकर्मभिरभिसंबन्धो भवति; तथा हि— कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्विशब्दस्तद्धितान्तो वर्तते; तेन च पूर्वं कृतवानित्ययमर्थः संपद्यते; एवं च सापेक्षत्वाभावान्नास्त्यसामर्थ्यम्; अस्ति च करोतिवाच्यक्रियापेक्षं कटस्य कर्मत्वमिति तद्धितद्वितीयोत्पत्त्योर्नानुत्पत्तिः। तदुक्तम्—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः।
संबध्यते क्रिया तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिता॥ इति॥

यदा तु कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विग्रहः, तदाऽपि न दोषः; यतः यद्यपि कृतादिशब्दाः कर्मणि व्युत्पाद्यमानाः सामानाधिकरण्यात् कटादिकर्मविशेषं निर्भुञ्जते, तथाऽपि नेत्थंभूता एव प्रत्ययमुत्पादयन्ति, वृत्तीनां विशेषप्रत्यायनासामर्थ्यात्; अतो वृत्तिविषयेऽनपेक्षितविशेषकर्मान्तर्भूतकर्मसामान्योऽन्य एव कृतशब्दो भवति। अविवक्षितकर्माणोऽन्तर्भूतकर्माणश्चाकर्मका एव

जायन्ते ; यथा—'तस्माद्दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोति' इति। एवमकर्मकत्वेऽन्तर्भावाभिधाय्येव ; तत्रानपेक्षत्वात् सामर्थ्ये सति प्रत्ययमुत्पादयति। प्रत्ययार्थश्च कर्ता क्रियया प्रकृत्यर्थेन यदीप्सति तत् कर्मानभिहितं प्रत्ययेन ; ततो द्वितीया भवति। तदुक्तं भाष्ये—'योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते ; अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यति कृतपूर्वी कटमिति'। हरिरप्याह—

विशेषकर्मसंबन्धे विनिर्मुक्ते कटा(कृता)दिभिः।
विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कट(कृत)शब्दोऽवकल्पते ॥
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्तं भावाभिधायि यत्।
तेन क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ इति ॥

यदि वा शास्त्रप्रक्रियाभ्यासवासितमतीनामेवायमभिमानः— वाक्यार्थे वृत्तयो भवन्तीति। परमार्थतस्तु—वृत्तिवाक्ययोरन्यत्वमेव मन्यन्ते, अर्थविप्रकर्षात् ; यथा हि वाक्ये यः कटादिकर्मसंबन्धः स वृत्तौ नास्ति, तस्यान्तर्भूतकर्मणः कृतशब्दस्य भावाभिधायित्वात् ; तदुक्तम्—

विशेषः श्रूयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा।
शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु वृत्तौ नित्यं न विद्यते ॥

भाष्यकारोऽप्याह—'नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च ; यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः, यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः, तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषणोऽनुप्रयोक्तव्यः कृतपूर्वी कटमिति'। एवमधीतमनेन, अधीतं व्याकरणमनेन इति वा अधीती व्याकरणे इत्यपि व्याख्यातम्।

संबन्धी द्विधा—प्रधानं गुणभूतश्च। तयोः प्रथमान्ताभिधेयः प्रधानम् ; स त्रिधा—द्रव्यरूपः, गुणरूपः, अभिन्नरूपश्च। तेषु 'तस्यापत्यम्' (पा.४-१-९२) इत्यादिराश्रयवचनो द्रव्यरूपः ; स द्विधा—निरपेक्षः, सापेक्षरूपश्च। तयोः निरपेक्षो यथा—वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः, पाणिनेः शिष्यः पाणिनीयः, पञ्चालानां राजा पाञ्चालः, पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः, पाटलायाः पुष्पं पाटलम्, जम्ब्वाः फलं जाम्बवम्, इति। सापेक्षो यथा— पितुः पिता पितामहः, पितुर्भ्राता पितृव्यः, मातुर्भ्राता मातुलः, भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः, स्वसुः स्वस्रीय इति। 'तस्येदम्' (पा.४-३.१२०) इत्यादिराश्रित[वचनः] गुणवचनो गुणरूपः ; स द्विधा— षष्ठीविशेष्यः, अषष्ठीविशेष्यश्च। तयोः

षष्ठीविशेष्यो यथा— युष्माकमियं गौः यौष्माकी गौः, देवदत्तस्य भूतपूर्वो देवदत्तरूप्यः राजा, पुत्रस्य निमित्तं पुत्रीयः संयोगः, विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम्, मूर्वायाः विकारः मौर्वं भस्म, दूर्वाया अवयवः दौर्वः काण्डः, इति । अषष्ठीविशेष्यो यथा— वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्, अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि, शरणे साधुः शरण्यो राजा, आकर्षे कुशलः आकर्षको धूर्तः, पुष्पैः वित्तः पुष्पचणः चम्पकः, सूर्येणैकदिक् सौरी बलाका इति । प्रकृत्यैकच्छायोऽभिन्नरूपः ; स द्विधा— लिङ्गसंख्यानुपग्राही, लिङ्गसंख्योपग्राही च । तयोर्लुगभिधेयो लिङ्गसंख्यानुपग्राही ; यथा— गर्गस्यापत्यानि गर्गाः, पञ्चालस्य राजानः पञ्चालाः, अत्रेः अपत्यानि अत्रयः, कुसुम्भ्याः पुष्पं कुसुम्भम्, बदर्याः फलं बदरम्, लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः इति । लुबभिधेयो लिङ्गसंख्योपग्राही ; यथा— पञ्चालानां निवासः पञ्चाला जनपदः, वरणाः सन्त्यस्मिन् वरणा नगरी, शिरीषाणामदूरभवः शिरीषा ग्रामः । किंच गोदौ नाम ह्रदौ, तयोरदूरभवो ग्रामः गोदौः ; हरीतक्यादिषु पुनः व्यक्तिमेवोपगृह्णाति, न वचनम्— हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ; खलतिकादिषु वचनमेव, न व्यक्तिम्—खलतिको नामाद्रिः, तस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि इति । ननु च वसिष्ठस्यापत्यमित्यादौ भिन्नाधिकरणत्वाद्द्वयमेवाश्रयते पितरं पुत्रं च ; तथाहि—उभयमपि संबन्धादभ्यधिकं प्रतीयते—पितुश्चामी पुत्राः स्वमिति ; तत् कथमेकस्मादेव षष्ठी तद्धितो वा? उच्यते— यद्यप्ययमुभयाधिकरणः, तथाऽप्येक एव ; भेदे हि नोभयाधिकरण एकः स्यात्, संबन्धद्वयप्रसङ्गात् । गोऽयमेकोऽनेकाश्रयः, एकस्यैव विभक्त्योच्यते, एकस्मादेव च तद्धितोत्पत्तिर्भवति । एवमपि पितुरेव षष्ठीति नियमो न स्यात् । कः पुनराह नियम इति ; यावता मातुः पिता मातामह इत्यपि भवति । कुतः पुनरिदं यदेकदा तु स्वामिनोऽन्यदा तु स्वस्माद्विभक्तिः तद्धितो वेति? संबन्धस्य पदन्यासातिरेकात् । नियोगतो हि पितापुत्रयोरेकस्य प्राधान्यमन्यस्योपसर्जनत्वम्, तुल्यत्वे संबन्धाभावात् । तत्र न प्रधानं पुत्रादि गुणानुरोधेन प्रवर्तितुमर्हति ; उपसर्जनं तु पित्रादि यथा प्रधानानुग्रहः तथाऽऽत्मानं निर्वर्तयति, स्वरूपावस्थितौ प्रधानार्थासिद्धेः । अतोऽप्रधाने संबन्धस्याधिकः पदन्यासः । तत्र षष्ठी तद्धितोत्पत्तिर्वा भवति । सा चैकत्वात् संबन्धस्य पुत्रगतमप्येनमभिधत्ते । यदा तु मातुः पिता मातामहः इति विवक्षातः प्राधान्यविपर्ययः, तदा अपत्याद्युत्पन्नया षष्ठ्या द्विष्ठोऽप्यसावभिहित इति न सा तद्धितो वा पितृशब्दात् ; तदुक्तम्—

> द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
> तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ॥

एवं 'तेनैकदिक्' (पा. ४-३-११२) 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' (पा. ५-१-१२)

एवं 'सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु' इत्यादावपि गुणभूतः संबन्धी तद्धिताभिधेयो बोद्धव्यः। यत्र तु गुणभूतः संबन्धी प्रत्ययार्थः तत्र न प्रधानम्, यत्र प्रधानं तत्र न गुणभूतः; कुतः पुनरिदं ज्ञायते? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति —यदयं निवासनिवासवत्संबन्धे उभयमाह— 'तस्य निवासः' (पा. ४-२-६९) 'सोऽस्य निवासः' (पा. ४-३-८९) इति।

ननु च अपत्यापत्यवत्संबन्धेऽप्युभयं संभाव्यते— माता अपत्यमस्य मातामहः, पिताऽपत्यमस्य पितामहः इति। नैवम्; पितुः पिता पितामहः, मातुः पिता मातामहः, इति करिष्यते। तथाऽपि हृदयस्य बन्धनं शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे, इति कथम्? नान्योऽत्र बन्धनशब्दः संबन्धिवचनः— यथा हि बन्धनमित्यनेन दामोच्यते। नैवम्; बन्धनमित्यनेन संज्ञाशब्दोपाश्रयः शृङ्खलकः करभ इति। एवं च निवासतद्वतोरपि शेषषष्ठ्यभ्युपगमत्वे कर्तृविशिष्टमधिकरणं वाच्यम्— शिबीनां निवासः शैबः इति; अपरत्र अधिकरणविशिष्टः कर्ता— ग्रामो निवासोऽस्य सोऽयं ग्राम्यः इति। ननु च ग्रामशब्दोऽयं समूहवचनः; तद्यथा— 'अश्वग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्' 'न रुणत्सीन्द्रियग्रामम्' इति। किं चातः? समूहश्च समूह्यपेक्ष इति सापेक्षत्वादसामर्थ्ये तद्धितोत्पत्तिर्न भवति। न च सामान्येन समूहाद्भविष्यतीति वाच्यम्, तावतैवार्थे तस्यापरिसमाप्तेर्दुरधिगमाभिधाने च सामर्थ्याभावात्। न च यथा देवदत्तस्य मातुः पिता मातामहो देवदत्तस्य, विष्णुमित्रस्य गुरोः कुलं गुरुकुलं विष्णुमित्रस्येति सापेक्षस्यापि तद्धितः समासो वा भवति, एवमस्यापि भविष्यतीति वाच्यम्; न ह्ययं संबन्धिशब्दः। संबन्धिशब्दानामेव च सापेक्षाणां वृत्तयो भवन्ति; यदाह—

संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रवर्तते।
स्वार्थवत् सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते॥

अन्येषां तु सविशेषणानां न वृत्तिः, वृत्तानां वा न विशेषणमित्येव; न हि भवति ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः ऋद्धराजपुरुष इति; नापि ब्राह्मणानां ग्रामो निवासोऽस्य ब्राह्मणानां ग्राम्योऽयमिति। कथं तर्हि राज्ञः पुरुषः शोभनो राजपुरुषः शोभनः इति? भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः। कथं तर्हि ग्रामो निवासोऽस्येति ग्रामस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्ये सापेक्षस्यापि वृत्तिर्न भवति? अनन्तरोक्तन्यायेनात्र षष्ठ्यर्थस्य प्राधान्यात्। ननु, अयमपि संबन्धिशब्दः कस्मान्न भवति? समूह्यार्थमात्र एव वृत्त्यपरिसमाप्तेः। तर्हि न भवितव्यमेव ग्रामशब्दान्निवासनिवासवत्संबन्धे तद्धितेन? न भवितव्यम्; यथा—अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदार्थोऽयमुपचारवृत्त्या भवति; दृश्यते च तात्स्थ्यात् तद्वदुपचारः, यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति; यदि वा ग्रामशब्दोऽयं

बह्वर्थः; यथा— अस्ति शालासमुदाये— ग्रामो दग्ध इति; जनपदसमुदाये— ग्राम आगत इति; अस्ति वाटपरिक्षेपे— ग्रामं प्रविष्ट इति; अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके च भूप्रदेशे— ग्रामो लब्ध इति; अस्ति अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदे— 'शूद्रकर्षकप्राये जनपदं निवेशयेत्; तत्र अष्टशतग्राममध्ये प्रधानं स्थापनीयम्; स नागराणां निवासो नगरमिति ।' तत्र अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदे यो ग्रामशब्दो वर्तते, ततो भवितव्यं तद्धितेन—ग्रामो निवासः अस्येति सोऽयं ग्राम्यः ग्रामीणः इति ॥

अथ स्वार्थिकाः । तेऽपि द्विधा— असत्त्वभूतार्थाः, सत्त्वभूतार्थाश्च । उभयेऽपि प्रत्येकं षोढा— वाचकाः, द्योतकाः, विशेषकाः, सहाभिधायकाः, सार्थकाः, निरर्थकाश्च इति । तत्र असत्त्वभूतार्थेषु शक्तिमात्राभिधायिनो वाचकाः; यथा— तत आगतः, तत्र वसति, पुरस्तादागतः, पुरस्ताद्वसति, देवत्रा गच्छति, मनुष्यत्रा तिष्ठति इति । पदार्थगतकुत्साप्रशंसाद्यभिव्यञ्जकाः द्योतकाः; यथा— कुत्सितं पचति पचतकि, प्रशस्तं पचति पचतिरूपम्, ईषदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम्, प्रकृष्टं पचति पचतितराम्; एवं नितराम्, अतीवतराम् इति । वाचकत्वे द्योतकत्वे वा मङ्गलवीप्साद्यधिकार्थाभिधायिनो विशेषकाः; यथा— बहुभ्यो देहि बहुशो देहि इति, अल्पं देहि अल्पशो देहि इति, द्वाभ्यां द्वाभ्यां देहि द्विशो देहि, माषं माषं देहि माषशो देहि । एवं कस्मिन् काले कदा, केन प्रकारेण कथमिति । अनुप्रयोगाद्यपेक्षिणः सहाभिधायकाः; यथा— अनग्निरग्निः संपद्यते अग्निसात्संपद्यते, देवाय देयं करोति देवत्राकरोति । एवं तं भवन्तं ततो भवन्तम्, एतेन दीर्घायुषा अत्र दीर्घायुषा, अस्मै आयुष्मते इहायुष्मते, कस्य देवानांप्रियस्य क देवानां प्रियस्य इति । गतिसंज्ञादिकार्यनिमित्तभूताः सार्थकाः; यथा— शुक्लीकृत्य, पटपटायते, द्वेधाकारम्, अभितो ग्रामम्, विना देवदत्तेन, दक्षिणाहि ग्रामात् इति । शब्दोपचयादिमात्रहेतवो निरर्थकाः; यथा— उरसि प्रत्येव प्रत्युरसम्, आत्मन्यध्येव अध्यात्मम्, गिरिमन्वेव अनुगिरम्, उच्चैरेव उच्चकैः, त्वयैव त्वयका, अस्माभिरेव अस्माकाभिः इति । एवमन्येऽपि— देवाः अर्जुनतोऽभवन्, पूर्वतो ग्रामस्य, ग्रामपूर्वेण, पुरस्ताद्रमणीयम्, ऐकध्यं करोति, पञ्चकृत्वः पचति, इत्यादयः असत्त्वभूतार्थाः स्वार्थिकेषु यथायोगमवगन्तव्याः । अन्ये तु— वतिमपि शक्त्यभिधायिषु विशेषकस्वार्थिकेषु वर्णयन्ति; यथा– राजेव व्यवहृतमनेन राजवत्, देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत् इत्याद्युदाहृतं पुरस्तात् । एवं च सूत्रं व्याचक्षते— तेन तुल्यम् इत्येतस्मिन्नर्थे वतिर्भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत् सा भवति । क्रियेत्यनेन क्रियानिमित्तभूताः शक्तय उच्यन्ते । न चैतद्वाच्यम्— एवं सति क्रिया न संगृहीता भवति; यतः क्रियाऽपि कारकमेव; यथोच्यते—

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् ।
साधनैकार्थभावित्वे प्रवृत्तिमनपायिनीम् ॥

सामान्यभूता सा पूर्वं धात्वर्थैः प्रविभज्यते ।
ततो व्यापाररूपेण साध्ये च व्यवतिष्ठते ॥

प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तच्च कारकम् ।
शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदुपकर्षति ॥

अपूर्वं कालशक्तिं वा क्रियां वा कालमेव वा ।
तमेवंलक्षणं भावं केचिदाहुः कथंचन ॥ इति ॥

तत्र तस्येवेत्यस्य च प्रयोजनमुपन्यस्तं पुरस्तात्— द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न लभ्यत इति । नन्वेवं सति देवदत्त इव स्थूलः, यज्ञदत्त इव गोमान्, इत्यत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति, सप्तमी षष्ठ्यन्तत्वयोरभावात् । अत्रापि क्रियाग्रहणाद्भविष्यति । कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते? क्रियापूर्वकत्वात्; स्थूलगुणयोगाद्धि स्थूलो भवति, गोसंबन्धाच्च गोमान् इति । नन्वेवं सति क्रियाग्रहणमपि न कर्तव्यम्; प्रवर्ततामविशेषेणैव तेन तुल्यम् इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः । 'तत्र तस्येव' इत्यनेन च नार्थः सूत्रारम्भेण । 'तदर्हम्' इत्येतदप्युपमानान्न व्यतिरिच्यते; यद्धि वृत्तं राजानमर्हति तद्राजसदृशमेव भवति । एवं च तेन तुल्यम् इत्येवावतिष्ठते । तथा चाह चन्द्रगोमी— 'इवे वतिः' इति । नन्वेवं सति गौरिव गवय इत्यत्रापि वतिः प्राप्नोति । नैवम्; उपमायां वतिः, नोपमाने । यद्यपि वतिशब्देनोभयमपि द्योत्यते, तथाऽप्यन्यदेवौपम्यम्, अन्यदेवोपमानम्; भूयोऽवयवसादृश्यस्य योगो ह्युपमा; यथा— चन्द्र इव मुखम् । सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्; यथा— गौरिव गवय इति ॥

सत्त्वभूतार्थभेदेषु लिङ्गविशेषाद्यभिधायिनो वाचकाः; यथा— देव एव देवता, देवतैव दैवतम्, उपधिरेव औपधेयम्, भाग एव भागधेयम्, उपाय एव औपयिकम्, चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम्, इति । कुत्साप्रशंसाद्यभिव्यञ्जका द्योतकाः; यथा— कुत्सितो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः, प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना, तनुः उक्षा उक्षतरः, लघुः कुटी कुटीरकः, ईषदसमाप्तः आढ्यः आढ्यकल्पः, भूतपूर्वो राजा राजचरः, इति । वाचकत्वे द्योतकत्वे वा व्याहृतत्वाद्यर्थविशेषव्यक्तिहेतवः विशेषकाः; यथा— व्याहृतार्थो वागेव वाचिकम्, उपदेशरूपं कर्मैव कार्मणम्, असहाय एक एव एकाकी, अश्व इवायमश्वकः, कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः, शिलेव शैलेयं

वृधि, इति। प्रकृतिविशेषेभ्यो नित्यमुपजायमानाः सहाभिधायकाः; यथा— करीषगन्धेरपत्यं कारीषगन्ध्या, अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः, कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः, परस्परं विविध आक्रोशो व्याक्रोशी, समन्ताद्रावः सांराविणम्, राज्ञामायत्तं राजाधीनम्, इति। 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (पा. १-२-५१) इति कार्यार्थाः सार्थकाः; यथा— चञ्चा रमणीयम्, वर्धिका दर्शनीयः, वासुदेवः प्रतिमा, बलदेवश्चित्रम्, देवपथः आकाशरेखा, हंसपथः क्रौञ्चम्, इति। शब्दोपचयादिमात्रहेतवः निरर्थकाः; यथा— प्रज्ञ एव प्राज्ञः, विनय एव वैनयिकः, मृदेव मृत्तिका, सूर एव सूर्यः, नामैव नामधेयम्, देवानां राजैव देवराजः, इति। एवं कतरः, कतमः, पटुतरः, पटुतमः, पटिष्ठः, पटीयान्, इत्यादयोऽपि सत्त्वभूताः स्वार्थाः स्वार्थिकेषु यथायोगमवगन्तव्याः। किं पुनरमी पदप्रकृतयः प्रातिपदिकप्रकृतयो वा? कुतस्ते संशयः? उभयथोपलम्भात्; तथा ह्येषां युष्मकाभिः, कदा, तर्हीत्यादौ प्रातिपदिकप्रकृतित्वम्; भिन्धकि, त्वयकि, मयकि, इत्यादौ पदप्रकृतित्वमुपलभ्यते। ततश्च यावकः, शश्वकः, उच्चकैः, इत्यादौ संदेहः; न संदेहः; स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याशक्तिमात्राभिधानेन प्रातिपदिकात् स्वार्थादिनिमित्तकुत्साप्रशंसानुकम्पातिशयापरिसमाप्त्याद्यधिकार्थद्योतनेन पदादेव स्वार्थिकोत्पत्तिर्भवतीति। स्वार्थाद्यभिधानेन हि परिसमाप्तार्थं पदं स्वार्थादिनिमित्तकैः कुत्सादिभिः संबन्धमुत्सहते; तदाह—

कुत्साप्रशंसातिशयैः समाप्तार्थं तु युज्यते।
पदं स्वार्थादयः सर्वे यस्मात्कुत्सादिहेतवः॥

यद्यपि स्वार्थाद्यन्यतमनिबन्धनाः क्वचित् कुत्सादयो भवेयुः, तथाऽपि तत्साकल्यार्थं पदादेव कादय उत्पाद्याः। तत्र अन्यतमनिबन्धनाः कुत्सादयो यथा—

किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषवृक्षक एष पापः।
यस्मिन्मनागपि विकासविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसंनिपाताः॥

अत्र हि दैवहतशब्देन लब्धायां नीत्युपाधौ सर्वथैवानुकम्प्यमानतायाम्, सहकारसंवर्धननिबन्धनत्वमेवास्याः कपा द्योत्यते— एवं नाम त्वं दैवोपहताऽसि, यत् सहकारच्छद्मानं विषपादपं द्वारि संवर्धयसि इति। विषपादपशब्देन लब्धायां सहकारस्य सर्वथैव कुत्सायाम्, पादपविकासकाले कामिनामसह्यस्मरज्वरसंनिपातहेतुकत्वमेवास्याः कप्रत्ययेन प्रत्याय्यते। तदुक्तम्—

कुत्सितत्वेन कुत्स्यो वा न सम्यग्वा विकुत्सितः ।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

न च सांप्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते ।
पूज्यते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्स्यते ॥

तद्यथा—

एक इह जीवलोके जीवतिरूपं नृरूपपशुरूपः ।
यः प्रेमपाशपाशे मृग इव न मृगीदृशां पतति ॥

स्वार्थादिसाकल्यनिबन्धनाः कुत्सानुकम्पातिशयप्रशंसादयो यथा— कुत्सितकः, अनुकम्पितकः, प्रकृष्टतरः, प्रशस्यरूपः इति । अत्र हि—

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।
कुत्सितस्था तु या कुत्सा तदर्थे को विधीयते ॥

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।
प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरबादिर्विधीयते ॥

एवमनुकम्पाप्रशंसयोरपि वाच्यमिति । अनुकाभिकाभीकादयोऽपि स्वार्थिकप्रत्ययान्ता एव । तेषामन्वादिभिर्हि क्रियाविशेषः कश्चिदाक्षिप्यते, तत्र च कामयते इत्यादौ प्रत्ययो भवन् स्वार्थे एव भवति । ननु च 'अनुकाभिकाभीकः कमिता' इत्यत्र अनुकामयतेऽसौ इत्यनुकः अभिकामयतेऽसौ इत्यभिकः, अभीकः वेति वृत्तिसमानार्थवाक्यकल्पनायां धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धः, साधनेन वा? किं चातः? यद्युपसर्गेण, प्रकृत्यर्थो वक्तव्यः, अनुकामयते, अभिकामयते इत्यर्थे प्रत्ययस्यैवोत्पादात् । अथ साधनेन, पश्चादुपसर्गयोगो न घटते; न ह्यसत्त्ववचना अन्वादयः सत्त्वभूतार्थवचनैः सह संबन्धमुत्सहन्ते । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत् कमेः प्रथममुपसर्गेणैव संबन्धः । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थो वक्तव्य इति । स नास्ति पृथक्, प्रत्ययार्थविशेषणभूतस्यैवान्वादेः प्रकृतिभावात्; यथा 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः' इत्यत्र मनस्वी सुष्ठु भवति सुमनायते दुर्मनायते, अभि-अभिमनायते इति, सुदुरभीनां प्रत्ययार्थे भवने विशेषणत्वेऽपि प्रकृतिभावः ननु असुमनाः सुमना भवतीति प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सुदुरभीनां कस्मान्न भवति? तथा सति स्वमनायत, दुरमनायत, इत्यडागमः स्वादीनां पूर्वतः प्राप्नोति; यथा— असंग्रामयतेति

तत्र संग्रामयतेः सोपसर्गस्यैव चुरादिषु पाठ इति चेत्, इहापि तत् समानम्; भृशादिषु हि सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमनस् इति प्रकृतयः पठ्यन्ते। यद्येवम्, अन्वरुध्यतेतिवत् स भविष्यति। नैवम्; यद्यपि 'अनो रुध कामे' इति दिवादिषु पठ्यते, तथाऽपि यथा अनुरुध्यतेति दृश्यते नैवममनायतेति। तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे, यथा श्येन इवाचरति श्येनायते इत्यत्र आङः प्रयोग उक्तार्थत्वान्न भवति; एवं सुमनायत इत्यादौ स्वादीनामपि न भवेत्। नैवम्; तत्र हि आङर्थ एव प्रत्ययार्थविशेषणम्, इह तु तत्र स्वादीनामर्थाः; ततश्च मनायत इत्युक्ते न ज्ञायते सुष्ठु दुष्ठु अभि वा मनस्वी भवतीति स्वादयः प्रयुज्यन्ते; यथा 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' (पा. ३-१-२०) इत्यत्र 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' इति पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते, व्यस्यति विपुच्छयते, पर्यस्यति परिपुच्छयते, इति एवं अनुकामयते अनुकः, अभिकामयते अभिकः, अभीको वेति। अस्तु वा पूर्वं कमेः साधनेन संबन्धः। ननु चोक्तम् — पश्चादुपसर्गयोगो न घटत इति। निपाता अन्वादयो भविष्यन्ति — अनुरूपः कमिता अनुकः, अभिरूपः अभिकः, अभीको वेति। तथाऽपि, अनुकोऽनुकमिता, अभिकोऽभिकमिता, इति वक्तव्यं स्यात्; यथा— 'उत्क उन्मनाः' इति। नैवम्, सामान्येनापि विशेषाभिधानं दृश्यते; तद्यथा— 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' इत्यत्र हि गच्छतीति गौः, सर्पतीति सर्पः इति गमनसर्पणयोर्यद्यपि महान् विशेषः, तथाऽपि गतावित्यविशेषेण निर्दिश्यते। एतेन 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' (पा. ५-२-३१) इत्यादपि व्याख्यातम्; अत्र हि नासिकायाः अवटीटनम्, अवनमनम्, अवभ्रंशः, इति नतिविशेषा नते इत्यनेन सामान्यशब्देनैवाभिधीयन्त इति। उपसर्गतो वा न दोषः; अनुरूपं कामयते, अभिरूपं कामयत इति क्रियाभागमात्रेणैव संबन्धादन्वादयः प्रत्ययार्थं विशिंषन्तः प्रकृतिभावं लप्स्यन्ते; यथा— सुमनायते, विपुच्छयते इति। विषम उपन्यासः; तत्र हि मनःपुच्छादिकायाः प्रकृतेः श्रवणं विद्यते; इह तु तद्गन्धोऽपि नास्ति; यतः परः प्रत्यय उत्पद्येत। नैवम्; इयान्, इयत्, अधुना, इत्यादावपि प्रकृतेरश्रवणात्। तत्र प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतेर्निवृत्तिः इति चेत्, इहापि निपातननिमित्ता भविष्यति। कश्चैवमाह प्रकृतेः पर एव प्रत्ययो भवतीति? 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' (पा. ५-३-७१, ६८) समासान्ताश्च सर्वे टजादयः भवन्ति। अपि च, प्रकृतिः प्रत्ययः इति रूपसिद्धिमात्रमेतत्। इदं तु अर्थतत्त्वम्—अयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे साधुर्भवतीति। स च क्वचिदेवमुच्यते— 'अनुकाभिकाभीकः कमिता' (पा. ५-२-७४) इति; क्वचिद्वा 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' इति; क्वचिदुत्कर्षः 'अनुपद्यन्वेष्टा' (पा. ५-२-९०) इति; क्वचित् 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यते (स्यः)' (पा. ५-२-८४, ९२) इति; क्वचित् 'उपाधिभ्यां

लवणासमासान्तयोः ' (पा. ५–२–३४) ' अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि कटच् ' इति ; क्वचित् ' अवेः संघाते कटच् ' ' दुग्धे सोढजूढमरीसचः ' इति ; क्वचित् ' पशुनामभ्यः स्थाने गोष्ठच् ' ' द्वित्वे गोयुगच् ' ' षट्त्वे षड्गवच् ' इति ; क्वचित् ' भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ' ' स्नेहे तैलच् ' इति ; क्वचित् ' निष्फलतिलात्पिञ्जपेजौ ' ' वाचो व्याहृतार्थायां ग्मिन् ' इति ; क्वचित्, रूढितोऽर्थमनिर्दिश्यैव ' वेः शालच्छङ्कटचौ ' ' संप्रोदश्च कटच् ' ' अवात्कुटारच ' ' नेर्बिडज्बिरीसचौ ' ' इनच्पिटच्चिकचि च ' (पा. ५–२–२८, २९, ३०, ३२, ३३) कचिकादेशश्च, इति । ननु च धातुः प्रथमं साधनेन संबध्यते, पश्चादुपसर्गेण ; तत्कथमुच्यते ? यथेच्छसि तथाऽस्तु, विशेष्यं हि पूर्वसिद्धं विशेषणसंबन्धमनुभवति ; विशेष्यश्च धात्वर्थः, क्रियारूप उपसर्गाणाम् , उक्तं च— ' क्रियावचनो धातुः ' इति ; क्रिया च साध्यमुच्यते ; साध्यं च साधनसंबन्धमन्तरेण न स्यात् । तदुक्तम्—

प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन्भेत्तव्योऽर्थो विशिष्यते । प्राक् स साधनसंबन्धात्क्रिया नैवोपजायते ॥
(वाक्यपदीयम्. २–१८५)

तत्र. भाविसंबन्धयोग्यतासमाश्रयणात् । इदं चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् ; अन्यथा हि क्रियावचनो धातुः इत्यपि न स्यात् । न च ' धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ' (पा. ३–१–७) इति सन उत्पत्तिः ; तदाह—

धातोः साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमाद्यथा । धातुत्वं कर्मभावश्च तथाऽन्यदपि दृश्यताम् ॥
(वाक्यपदीयम् २–१८६)

यदि च धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धो न स्यात्, कथमुच्यते ' विपराभ्यां जेः ' (पा. १–३–१९) ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' (पा. १–४–४६) इति ? ननु पूर्वमुपसर्गसंबन्धः क्वोपयुज्यते ? साधनसंबन्धमन्तरेण तद्विशेषानभिव्यक्तेः । नैवम्, फलकाले बीजसंस्कारस्येव तत्रोपयोगात् ; तदुक्तम्—

बीजकालेषु संबद्धा यथा लाक्षारसादयः । वर्णादिपरिणामेन फलानामुपकुर्वते ॥
बुद्धिस्थादभिसंबन्धात्तथा धातूपसर्गयोः । अभ्यन्तरीकृतो भेदः पदकाले प्रकाशते ॥

अड्डादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् । धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव हि तादृशः ॥

क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते क्वचित्तयोः । तथा हि संग्रामयतेः सोपसर्गादटो विधिः ॥
(वाक्यपदीयम्)

अतः अनुकामयते इत्यादौ धातोः प्रथममुपसर्गेण साधनेन वा संबन्धे न दोष इति। उपसर्गाणां क्रियाविशेषणत्वे त्रयी गतिः - वाचकत्वम्, द्योतकत्वम्, सहाभिधायकत्वं च; यथोच्यते —

स वाचको विशेषाणां संभवाद् द्योतकोऽपि वा। शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते॥

तत्र यदा वाचकत्वं तदा धातोः प्रथममुपसर्गेण संबन्धः; यथा—प्रतिष्ठते, निराकरोति इति। यदा द्योतकत्वं तदा साधनेन; यथा—प्रपचति, निकर्षति इति। यदा सहाभिधायकत्वं तदा धातूपसर्गयोस्तुल्यकालं साधनेन संबन्धः; यथा—अधीते, अध्यैति इति। तदुक्तम्—

स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते। तत्रानुमानाद् द्विविधात्तद्धर्मा प्रादिरुच्यते॥

क्वचित्संभाविनो भेदाः केवलैरभिदर्शिताः। उपसर्गेण संबन्धे व्यज्यन्ते प्रपरादिना॥

यदाऽभिधानसामर्थ्यं धातोर्नैकाकिनस्तदा। धातूपसर्गौ संभूय समर्थावर्थमाहतुः॥ इति॥

(वाक्यपदीयम्)

ननु च, प्रथमतः साधनसंबन्धे प्रपचतीत्यत्र प्रकृष्टः पचतीति स्यात्, न तु प्रकृष्टं पचतीति। तन्न, साधु पचतीत्यादावपि समानदोषत्वात्। तत्र क्रियाविशेषणत्वात् क्रियामात्रेणैव संबन्ध इति चेत्, इहापि स एवार्थः। कथं च प्रादयश्चादिवदसत्त्ववचनाः क्रियाविशेषकाः कर्तृविशेषणं भवेयुः? 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (पा. २-४-५९) इति वचनात्। कथं पुनरसत्त्ववचनाश्चादयो भवन्ति? उच्यते —

तेषामुच्चावचार्थत्वात् सर्वसंबन्धदर्शनात्। अन्यतन्त्रतयो भूतरसत्त्वार्थत्वमुच्यते॥

अथ किममी वाचकाः, उत द्योतकाः इति। तत्रैके वर्णयन्ति—

'तत्प्रयोगावसेयत्वाद्वाच्यस्तेषां स गम्यते। समुच्चयादिरर्थात्मा यथाऽन्येषां गवादिकः॥'

अन्ये त्वाहुः—

'पृथग्भावादसत्त्वोक्तेरनामुक्तेः परस्थितेः। गुणभावात्स्मृतेश्चैषां द्योतकत्वं सुनिश्चितम्॥' इति॥

तदेतदग्रतः प्रातिपदिकार्थनिर्णये निर्भेत्स्यत इति नेह प्रतन्यते॥

अथ पृथगर्थानामेकार्थीभावः समासः। स त्रिधा— प्राकृतः, वैकृतः, शेषश्च। तेषु समस्तपदानामव्ययीभावादिसंज्ञानिमित्तं पूर्वपदप्रधानादिका प्रकृतिः; तत्र भवः प्राकृतः। स चतुर्धा—

अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः, इति। तेषु पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः। स त्रिधा—अव्ययानाम्, अनव्ययानाम्, कर्मप्रवचनीयानां च। तत्र अव्ययानां यथा—अधिस्त्रि, उपकुम्भम्, अतितैसृकम्, ससखि, यावदमत्रम्, बहिर्ग्रामम्, इति। अनव्ययानां यथा—अग्रेवणम्, मध्यन्दिनम्, चतुर्दश, द्विमुनि, पारेगङ्गम्, मध्येसमुद्रम्, इति। कर्मप्रवचनीयानां यथा—अपत्रिगर्तम्, परित्रिगर्तम्, आप्रपदम्, आपाटलिपुत्रम्, अनुवनम्, अनुगङ्गम्, इति। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। सोऽपि त्रिधा—व्यधिकरणः, समानाधिकरणः, द्विगुश्च; तत्र व्यधिकरणो यथा—राजपुरुषः, कष्टश्रितः, शङ्कुलाखण्डः, धान्यार्थः, यूपदारु, वृकभयम्, कुम्भीपाकः, इति; समानाधिकरणो यथा—नीलोत्पलम्, एकपुरुषः, केवलान्नम्, पापकुलालः, अब्राह्मणः, ईषत्कडारः इति; द्विगुर्यथा—द्वैमातुरः, पाञ्चनापितिः, पञ्चगवधनः, त्रिलोकहर्म्यम्, पञ्चपूली, चतुःपात्रम्, इति। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः; स त्रिधा—प्रधानसंबन्ध्यर्थः, अप्रधानसंबन्ध्यर्थः, कारकार्थश्च; तेषु प्रधानसंबन्ध्यर्थो यथा—दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एवं दक्षिणापरा, सहाग्निना वर्तते साग्निः, सवंशपुत्रः, केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवर्तते केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादण्डि, इति। प्रथमान्तमिह प्रधानमन्यपदार्थः। अप्रधानसंबन्ध्यर्थो यथा—चित्रा गावः अस्य चित्रगुः, अर्धं तृतीयमेषाम् अर्धतृतीयाः, अविद्यमाना भार्या अस्य अभार्यः, उष्ट्रस्येव मुखमस्य उष्ट्रमुखः, कण्ठे स्थिताः कालाः अस्य कण्ठेकालः, केशसंहारः चूडा अस्य केशचूडः, इति। षष्ठ्यन्तमिहाप्रधानमन्यपदार्थः। कारकार्थो यथा—आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः, ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनड्वान्, एवं क्षुण्णव्रीहि मुसलम्, उपहृतपशू रुद्रः, उद्धृतौदना स्थाली, मत्तबहुमातङ्गं वनम्, इति। अत्र द्वितीयादिवाच्यं कर्मादिकारकं समासार्थः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः; स त्रिधा—इतरेतरविषयः, समाहारविषयः, उभयविषयश्च; तत्र भेदविवक्षायामितरेतरयोगः; यथा—धवखदिरौ, मातापितरौ, दधिपयसी, शिववैश्रवणौ, गोऽश्वौ, दशेमे मार्दङ्गिकपाणविकाः, इति। अभेदविवक्षायां समाहारः; यथा—पाणिपादम्, रथिकाश्वारोहम्, तक्षायस्कारम्, गवाश्वम्, प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्, उदगात् कठकालापम्, इति। विभाषितैकवद्भाव उभयविषयः; यथा—अश्ववडवौ, अश्ववडवम्, हंसचक्रवाकाः, हंसचक्रवाकम्। धवखदिरपलाशाः, धवखदिरपलाशम्, इति ॥

प्रकृतेरन्यथात्वं विकृतिः, तत्र भवः वैकृतः। सोऽपि चतुर्धा—प्राधान्यविपरीतः, सामर्थ्यविपरीतः, वाक्याधिकारार्थः, अर्थान्तरगामी च। तेषु प्राधान्यविपर्ययस्त्रिधा—पूर्वपदार्थप्राधान्यविपर्ययः, उत्तरपदार्थप्राधान्यविपर्ययः, अन्यपदार्थप्राधान्यविपर्ययश्चेति। तत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यविपर्ययोऽव्ययीभावो यथा—शाकप्रति, अक्षपरि, तिष्ठद्गु, उन्मत्तगङ्गम्,

पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम्, इति। उत्तरपदार्थप्राधान्यविपर्ययस्तत्पुरुषो यथा— राजदन्तः, पूर्वकायः, प्राग्जीविकः, गोगर्भिणी, अश्वमतल्लिका, गोवृन्दारकः, इति। अन्यपदार्थप्राधान्यविपर्ययो बहुव्रीहिर्यथा— द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, एवं पञ्चषाः, आसन्नो दशानां आसन्नदशः, एवमदूरदशः, एवं द्विर्दश द्विदशाः, एवं त्रिदशा इति। सामर्थ्यविपर्ययस्त्रिधा— पदासामर्थ्यात्, वाक्यासामर्थ्यात्, वृत्त्यसामर्थ्यात्; तत्र पदासामर्थ्यं सापेक्षत्वे यथा— देवदत्तस्य गुरुकुलम्, ग्रामं गन्तुकामः, ज्ञातचित्तः कान्तया, निर्वेदितात्मा गुरुभ्यः, कृतप्रस्थानो नगरात्, निष्पन्नबुद्धिः शास्त्रेषु, इति; वाक्यासामर्थ्यमस्वपदविग्रहे यथा— ब्राह्मणेभ्योऽयं ब्राह्मणार्थः सूपः, ब्राह्मणार्था यवागूः, मासो जातस्य मासजातः, एवं संवत्सरजातः, द्वे अहनी जातस्य द्व्यहजातः, एवं द्व्यह्नजातः इति; वृत्त्यसामर्थ्यं संबन्धे यथा—सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदाराः, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, एवमलवणभोजी भिक्षुः इति, तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तिष्ठतीति तीर्थध्वाङ्क्षः, एवं तीर्थकाकः इति। अर्थाधिक्यं त्रिधा— विशेषणस्य, विशेष्यस्य, समुदायस्य च; विशेषणस्य यथा— वर्षशतमायुरस्य शतायुः, जनसहस्रं बिभर्ति सहस्रंभरः, अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः, अपण्डितः पण्डित उक्तः पण्डितोक्तः, शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा, पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, इति; विशेष्यस्य यथा— घृतेन पूर्णो घटः घृतघटः, अश्वैर्युक्तो रथः अश्वरथः, दध्नोपसिक्त ओदनः दध्योदनः, गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः, अक्षेषु प्रसक्तो धूर्तः अक्षधूर्तः, शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः इति; समुदायस्य यथा— श्वभिः लेह्यः कूपः श्वलेह्यः कूपः, काकैः पेया नदी काकपेया नदी, खट्वाया मारूढः खट्वारूढो जाल्मः, पात्रे एव समिताः पात्रेसमिताः, एवं किंराजा यो न रक्षति, किंगौः यो न वहति, इति; अत्र पूर्वयोरतिशयः, शेषेषु क्षेपः समुदायस्य प्रतीयते। अर्थान्तरगमनं त्रिधा— पूर्वार्थस्य त्यागात्, अत्यागात्, त्यागात्यागाभ्यां च; तत्र पूर्वार्थस्य त्यागो यथा— तैलपायिका, शक्रगोपः, अश्वकर्णः, पञ्चाङ्गुलः, दरवीरः, पुंनागः, इति; अत्यागो यथा— कृष्णसर्पः, लोहितशाली, कालशाकः, गौरखरः, नरसिंहः दन्तलेखः इति; त्यागात्यागौ यथा— सप्त पर्णान्यस्य पर्वणि पर्वणि इति सप्तपर्णः, अष्ट पदानि अस्य पङ्क्तौ पङ्क्तौ इति अष्टापदम्, शतं पत्राणामस्याः पुष्पे पुष्पे इति शतपत्रिका, दर्शने दर्शने नवैव मालिका अस्या नवमालिका, नक्तमिव मालायामस्य नक्तमालः, कृता माला अस्य पुष्पैः इति कृतमालः, इति॥

उदाहृतप्रकाराभ्यामन्यः शेषः; स चतुर्धा— सूत्रशेषः, असूत्रशेषः, ज्ञापकशेषः, एकशेषश्चेति। तेषु सूत्रशेषस्त्रिधा—गणोक्तः, वार्तिकोक्तः, सामान्योक्तश्च; तत्र 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि' (पा. २-१-१७) 'पात्रेसमितादयः' (पा. २-१-४८) 'मयूरव्यंसकादयः' (पा. २-१-७२)

इति गणोक्तः ; यथा— आयतीगवम् , समभूमि, उदुम्बरमशकम् , पिण्डीशूरः, अहंपूर्विका, आहोपुरुषिका, इति ; 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' 'गमिगाम्यादिकृतापकृतानामुपसङ्ख्यानम्' 'अव्ययानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः' इति वार्तिकोक्तः ; यथा— निष्कौशाम्बिः, ओदनबुभुक्षुः, क्रयाक्रयिका, पुटापुटिका, उच्चैर्मुखः, अस्तिक्षीरा, इति ; 'सुप्सुपा' (पा. २-१-४) 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' (पा. ५-२-८६,८७) 'कुशाग्राच्छः' 'समासाच्च तद्विषयात्' (पा. ५-३-१०५,१०६) इति सामान्योक्तः; यथा— परःशता राजानः, परःसहस्राः शरदः, पुनरुत्स्यूतं वासः, पुनर्नवं पयः, कृतपूर्वी कटम् , काकतालीयो न्यायोऽयम् इति । अमूत्रशेषास्त्रिधा— नामविषयः, कृद्विषयः, तद्धितविषयश्च ; तत्र 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये,' 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ,' (पा. ६-१-१४४,१५७) 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (पा. ६-३-१०९) इत्यादिर्नामविषयः; यथा— अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति, आश्चर्यं वर्तते, पारस्करो मुनिः, कास्तीरं नगरम् , पृषोदरः कश्चिन्मयूरः पक्षी, इति ; 'उपपदमतिङ्' 'कुगतिप्रादयः' (पा. २-२-१९, १८) 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा. २-१-३२) इत्यादिः कृद्विषयः; यथा— कुम्भकारः, पङ्कजम् , ऊरीकृत्य, प्रजवी, अश्वक्रीती ; 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (पा. ४-१-८८) 'तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे' (पा. २-४-६८) 'समासान्ताः' (पा. ५-४-६८) इत्यादिस्तद्धितविषयः ; यथा पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः, उपशरदम् , देवराजः, महोक्षः, मृगनेत्रा रात्रयः इति । ज्ञापकशेषस्त्रिधा— विधिज्ञापितः, निषेधज्ञापितः, प्रयोगज्ञापितश्च । तत्र 'कोः कत्तत्पुरुषे,' 'ईषदर्थेऽपि' (पा. ६-३-१०१, १०५) '[illegible] च' 'कारकेऽन्यस्य दुक्' 'व्यतिहारे सर्वादीनां सुबन्तकम् ,' 'संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ' (पा. ६-३-११०) 'दायाद्यं दायादे' (पा. ६-२-५) इत्यादिर्विधिज्ञापितः; यथा— कदुष्णम् , अपचासि, अन्यत्कारकः, अन्योऽन्यम् , सायाह्नः, विसायाह्नः, इति । 'अलुगुत्तरपदे,' 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' 'आत्मनः पूरणे [illegible]' 'वैयाकरणाख्यायां पराच्चतुर्थ्याः' (पा. ६-३-१, २, ६, ७) 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः,' 'षष्ठ्याः अदसः फक्फिञोः,' 'अपो योनियन्मतुषु सप्तम्याः' इत्यादिर्निषेधज्ञापितः; यथा— ब्राह्मणाच्छंसी, आत्मनातृतीयः, परस्मैपदम् , पश्यतोहरः, आमुष्यकुलिका, अप्सुयोनिः इति । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' 'तत्प्रयोजको हेतुः' (पा. १-४-३०, ५५) 'अषोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः' (पा. ४-२-२७) 'यथातथाचान्तः, 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (पा. ३-३-१३१) 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' (पा. ६-१-१४४) इत्यादिः प्रयोगज्ञापितः; यथा— भूतहर्ता, दण्डनायकः, तनूनपात् , याथातथ्यम् , यत्नगौरवम् , क्रियासाफल्यम् , इति । एकशेषस्त्रिधा— सरूपाणाम् , असरूपाणाम् , सरूपासरूपाणां च । तत्र सरूपाणां भिन्नार्थानामभिन्नार्थानां

भिन्नाभिन्नार्थानां च ; भिन्नार्थानां यथा— अक्षौ, माषौ, पर्णौ, पादौ, गावौ ; अभिन्नार्थानां यथा— वृक्षौ, प्लक्षौ, इति ; भिन्नाभिन्नार्थानां यथा— अश्विनौ, पुष्पवन्तौ, गावौ, सारस्वतौ, युवाम् , यूयम् , इति । असरूपाणां सर्वनाम्नाम् , संबन्धिनाम् , सहचारिणां च ; सर्वनाम्नां यथा— स च देवदत्तश्च तौ, एतौ च यज्ञदत्तश्च एते, अयं च त्वं च युवाम् , अमू च त्वं च यूयम् , त्वं चाहं च आवाम् , स च आवां च वयम् , इति ; संबन्धिनां यथा— माता च पिता च पितरौ, स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ, पिता च मातामहादयश्च पितरः, भ्रातरौ च स्वसारश्च भ्रातरः, पुत्राश्च दुहितरौ च पुत्राः, इति ; सहचारिणां यथा— दस्रश्च नासत्यश्च दस्रौ, देवदत्तश्च विष्णुमित्रश्च विष्णुमित्रौ, शौण्डश्च धूर्तादयश्च शौण्डाः, अर्धर्चश्च गोमयादयश्च अर्धर्चाः, पुरोडाशश्च धानादयश्च पुरोडाशाः, छत्री च पदात्यादयश्च छत्रिणः । सरूपासरूपाणां भिन्नशब्दानां, भिन्नवचनानां, भिन्नलिङ्गानां च ; भिन्नशब्दानां यथा— गार्ग्यश्च गार्ग्यायणी च गार्ग्यौ, वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ, प्रथमश्च प्रथमानन्तरश्च प्रथमौ, भीमश्च भीमसेनश्च भीमौ, वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ, श्रीमांश्च लक्ष्मीवांश्च श्रीमन्तौ, इति ; भिन्नवचनानां यथा— देवश्च दत्तश्च देवदत्तौ, तौ च देवदत्तश्च देवदत्ताः ; एवं विष्णुमित्राः ; कृष्णश्च सारश्च कृष्णसारौ, तौ च सारश्च कृष्णसाराः ; एवं नीललोहिताः ; अपारश्च पारश्च अपारपारौ, तौ च पारपारश्च पारपाराः ; एवमपारपाराः, इति ; भिन्नलिङ्गानां यथा— कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ, श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, गावश्च गावश्च गाव इमाः, वत्सकाश्च वत्सिकाश्च वत्सका इमे, अश्वाश्च अश्वाश्च अश्वा इमे, शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च तदिदं शुक्लम् , तानीमानि शुक्लानि, इति । कथं पुनरेकशेषः समासशेषो भवति? संक्षेपाभिधाने सति द्वन्द्वसमानार्थत्वात् ; तथा हि— असरूपाणां द्वन्द्वः, सरूपाणामेकशेष इति । कोऽनयोः समानोऽर्थः ? येयं युगपदधिकरणवचनता— पदार्थानां सहविवक्षेत्यर्थः ; तदाह—

अनुस्यूतेव भेदाभ्यामेका प्रख्योपजायते । यस्यां सहविवक्षां तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोः ॥

इति । तत्र यदा प्रयोगैकतया बुद्ध्याऽनेकमर्थमवगत्य यथावगतमेवाभिधातुमध्यवस्यते, तदैकज्ञानावच्छेदानिरूपितभेदस्यास्य भागशोऽभिधानासंभवादवयवशब्दाः संघातविषया विज्ञायन्ते; तद्यथा— धवखदिरौ वृक्षौ इति । यद्येवम् , यथा धवखदिरपलाशमिति द्वन्द्वस्य समूहार्थत्वादेकवचनम् , एवमेकशेषस्यापि प्राप्नोति । नैवम् ; द्वन्द्वः समाहारेतरेतरयोगयोः, एकशेषः पुनरितरेतरयोग एव ; तस्य हि समाहारपक्षे भिन्नार्थप्रतिपादकानेकशब्दनिवृत्तौ वचनमपि यद्यनेकार्थं न भवेत् केनानेकार्थः प्रतीयेत ? न हि वृक्ष इत्युक्ते वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति कश्चिदप्यवैति ; तस्मादाम्नातोऽपि द्वन्द्वसमानार्थतया समाहार एकशेषोऽनभिधानादप्रयोगार्ह एवेति विज्ञायते ।

द्वन्द्वे तु यद्यपि एकवचनान्नानेकार्थावगतिः, तथाऽपि अनेकशब्दश्रुतिनिबन्धनाऽसौ भविष्यतीति समाहारेऽपि न दोषः। एकशेषेऽपि यत्रानेकार्थाभिधानसामर्थ्यं कथंचिद्भवति, भवत्येव तत्र समाहारैकवचनम्; यथा— शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः पटः इति तदिदं शुक्लमिति। यथा तर्ह्येकस्यैव शब्दस्यानेकार्थाभिधानसामर्थ्यादेकशेषे शब्दान्तराणां निवृत्तिः, एवं द्वन्द्वेऽपि कस्मान्न भवति? यदि भवेत्, एकशेषादविशेषः प्रसज्येत। समाहार एकवचनं विशेष इति चेत् अनेकार्थो न गम्येत; न हि पलाशमित्युक्ते धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति कश्चिदप्यवैति। अथ, यथा पितरौ भ्रातराविल्यादिषु शब्दान्तरनिवृत्तावपि तदर्थोऽवगम्यते तथा प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिराविल्यादिषु द्वन्द्वेष्वपि कस्मान्न भवति? उच्यते— शब्दशक्तिरेषा भवति हि कश्चिदेकोऽपि शब्दो द्वयोरभिधायकः; यथा— रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्योः; कौचित् पुनर्द्वावप्येकमर्थमभिधत्ते; यथा—अधीते, अध्येति, इति। अत एव शब्दशक्तिदर्शी मुनिः केषुचिदेव विरूपेष्वेकशेषमारभते—'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्,' (पा. १-२-६८) 'पिता मात्रा' (पा. १ २-७०) इति; अन्येषु तु द्वन्द्वमेवाभ्यनुजानाति॥

ननु च, 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा. २-२-२९) स्मर्यते; स यथा समाहारेतरेतरयोगयोः, तथा समुच्चयान्वाचययोरपि प्राप्नोति। नैवम्, समुच्चयान्वाचययोः पदानामसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्? सापेक्षमसमर्थं भवतीति; तथाहि—गौश्चाश्वश्च गच्छतीत्यादिरेकक्रियापेक्षः समुच्चयः, भिक्षामट गां चानयेत्यादिरनेकक्रियापेक्षः अन्वाचयः; एवं च बाह्यार्थापेक्षया पदानां परस्परमसामर्थ्यम्; समर्थश्च पदविधिर्भवति। समाहारेतरेतरयोगयोस्तु समूहत्वात् समूहस्य च समूहिरूपत्वादवयवानां सति सामर्थ्ये समासो भवत्येव; यथा—धवखदिरपलाशम्, धवखदिरपलाशाः, इति। एवं तर्हि समूहस्यैकत्वात् समाहारवदितरेतरयोगेऽप्येकवचनमेव प्राप्नोति। नैवम्, समाहार एव परस्परानुप्रवेशादिव समधिगतभेदानामुपसर्जनीकृतावयवः समुदायोऽभ्यनुज्ञायते, यस्यानभिव्यक्तावयवत्वादेकवचनमिव नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति; इतरेतरयोगः पुनरवयवभेदानुगतः सङ्घातः, तस्य प्रत्येकमवयवेदेवाभिधीयमानत्वात् समुदायसंख्यानिबन्धनैकवचनमवयवेभ्यः प्रस्तूयते। तत्र यथा पचतीत्यादौ अधिश्रयणादिक्रियाकलापः प्रत्यवयवं परिसमाप्यते, तथा समुदायार्थोऽपि प्रतिपदं साकल्येन परिसमाप्यते। ततः एकैकस्य पदस्य समुदायनिबन्धनः संस्कारो भवति। कथं पुनर्धवादयो निर्धारितार्थभेदाः पदान्तरस्यार्थमभिधातुं क्षमन्ते? प्रवृत्तिनिवृत्तिसमारोपात्; यथोक्तम्—'यदि प्रक्षरतीति प्लक्षः, न्यग्रोधोऽप्येवम्, यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षोऽप्येवम्' इति। साहचर्यादिवशेन वा परस्पररूपापत्तिः; यथा—'सप्तमी शौण्डैः, 'अर्धर्चाः पुंसि' ते विष्णुमित्राः, छत्रिणो गच्छन्तीति। तत्र यथा शौण्डार्धर्चादयः

बहुवचनान्यथानुपपत्तिसमभिगम्यान् सहचारिणो भिन्नरूपान् धूर्तगोमयादीनुपाददते, तथा धवादिशब्दाः प्रतीतार्थभेदाः साहचर्यादिनिमित्तानुरोधेन खदिरादीनुपाददते। तथा हि— एकवृत्तिपदावरोधप्रतीतसाहचर्यौ धवखदिरौ; अत एव तयोरेव प्रत्यवयवनिवेशाद्बहुवचनं न भवति। कथं पुनर्धवादीनामर्थान्तराभिधानं शक्यमध्यवसातुम्? यावता लोकः पदसमुदायादर्थसमुदायमवैति, नावयवात्। यदप्युक्तम्— प्रवृत्तिनिवृत्तिसमारोपादिति, तदप्यसारम्; न हि प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या न्यग्रोधः प्लक्षः, नापि न्यग्रोहतीति व्युत्पत्त्या प्लक्षो न्यग्रोधो भवति; रूढानां हि धर्मनियमाय यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियते, न तु व्युत्पत्तिवशेन रूढयोऽवतिष्ठन्ते। नापि प्रकृतिप्रत्ययवदन्वयव्यतिरेकसमधिगम्या धवादीनां समुदायार्थता। यदप्युच्यते— शौण्डार्धर्चादिवत् धवशब्दः साहचर्यादिलक्षणया खदिरमुपादत्ते इति, तदपि न सम्यक्; सति श्रुत्यर्थसंभवे लक्षणाया अयोगात्; न च खदिरार्थो धूर्तगोमयादिवल्लक्षयितव्यः, तस्य खदिरशब्देनैव साक्षादभिधानात्। एवं तर्हि, यदा धवखदिरादयः समुदायाः प्रविभागेनान्वाचिख्यासिताः, तदा तमेव समुदायं प्रत्याय्यतयाऽभिसंधायावयवा उपादीयन्ते, न त्ववयवार्थप्रतिपादनाभिप्रायेण। अतस्तस्यां युगपदधिकरणवचनतायां समीहितायां समुदायपरत्वादवयवप्रयोगस्य, तेषामवयवानां प्रत्येकमनेकार्थत्वमुच्यते। किं पुनः प्रयोक्तुरभिप्रायमनुरुध्यन्ते शब्दाः? येन तदभिसंधानात् समुदायमभिदध्युः। नेत्याह; अन्यत्राप्यवयवाभिधायिनां शब्दानामवयवमुखेन समुदायाभिधानसामर्थ्यं दृश्यते; यथा— सुरभि कुवलयम्, यन्मधुरं राजतनम्, इति; यदि हि सुरभिमधुरशब्दौ गन्धरसमात्राभिधायिनावपि गन्धरसादिसमुदायान् कुसुमफलविशेषादीनवयवमुखेन नाचक्षीते, कुवलयादिभिः सह सामानाधिकरण्यं विरुध्येत। सत्यमेतत्; अस्ति समुदायाभिधानसामर्थ्यमवयवशब्दानाम्, किं तु सुरभि कुवलयम् इत्यादौ सामानाधिकरण्येन तदवधार्यते; द्वन्द्वे तु निबन्धनमशक्यमवधारयितुमिति तस्यानुपपत्तिः। नैवम्, समुदायाभिधानस्य प्रक्रान्तत्वात्। यद्येवं पट्वीमृद्व्याविति समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति। उच्यते; अथेह कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता? अथ मन्यसे तत्— प्राक् समासादत्र सामानाधिकरण्यम्, इहापि न दोषो भवति; न हि प्राक् समासात् सामानाधिकरण्यमत्र विद्यते। ननु च वाक्येऽपि समुदायप्रक्रमेणैवावयवपदानां प्रयोगात्, कथमुच्यते प्राक् समासात् सामानाधिकरण्यं नास्तीति? समुदायप्रक्रमस्य निर्निबन्धनत्वेनाप्रतीयमानत्वात्; कुवलयादिशब्दसामानाधिकरण्यं हि सुरभिप्रभृतीनामसमासेऽपि समुदायतानिबन्धनम्; इह त्वेकार्थीभावः समुदायाभिधाने निमित्तमिति वाक्ये सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिः। एवमपि, विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः; यथा— सुखदुःखे, जननमरणे, शीतोष्णे, इति; सुखादिप्रतिघातेन हि दुःखादयः, दुःखादिप्रतिघातेन च सुखादय इति। नैवम्; सर्व एव शब्दा विप्रति-

षिद्धाः; प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रापि हि प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति, न्यग्रोधार्थं निवर्तयति; न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं प्रत्याययति, प्लक्षार्थं निवर्तयति। तत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, इहापि युक्तं दृश्यताम्। एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति। ततः किम्? युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः— प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति; यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि स्यात्। नैवम्; एवं सति, द्विवचनबहुवचनयोरप्यनुपपत्तिः; प्लक्षशब्दो हि सार्थको निवृत्तः, न्यग्रोधशब्द उपस्थितः; स चैक एकार्थ इति तस्मादेकवचनमेव प्राप्नोति। विग्रहे खल्वपि युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, किं पुनः समासे; तद्यथा— 'द्यावा ह क्षामा,' 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्नमेते' (ऋ. ७-६-१२, २-६-९) इति। समुदायात् सिद्धमिति चेत्, तन्न, समुदायस्यैकार्थत्वात्; एकार्था हि समुदाया भवन्ति; तद्यथा—शतं यूथं वनमिति। नायमेकार्थः; किं तर्हि? द्व्यर्थो बह्वर्थश्च; प्लक्षोऽपि द्व्यर्थः, न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः। यद्येवमनेकार्थत्वात् 'बहुषु बहुवचनम्' (पा. १-४-२१) इति बहुवचनं प्राप्नोति। तन्न, बहुत्वाभावात्; याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि। यद्येवमन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते। एवं तर्हि प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वात् स्वशब्देनैवाभिधानं भविष्यतीति। कथं पुनः प्लक्षोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि प्लक्षः स्यात्? यावता कारणाद्द्रव्ये शब्दसंनिवेशो भवति। कारणाद्द्रव्ये शब्दसंनिवेश इति चेत्, कारणमुक्तं पुरस्तात्— यदि प्रक्षरतीति प्लक्षः न्यग्रोधेऽप्येतद्भवति, यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः, प्लक्षेऽप्येतद्भविष्यतीति। दर्शनं वै हेतुः; न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते। दर्शनं हेतुरिति चेत्, तुल्यमेतद्भवति; प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते। नन्वेतद्भवामि— नैष लोके संप्रत्ययोऽस्ति, न हि प्लक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते। द्वन्द्वविषयमेवैतद्द्रष्टव्यम्; युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः? बाढं युक्तम्, अन्यत्रापि दर्शनात्; तद्यथा— समानेऽपि रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति, अश्वः शोण इति; समाने शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति, अश्वः कर्क इति। यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि प्लक्षः, एकेनैवोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः। अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोध इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः? यदि तावदेवोक्तं प्लक्षोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति। सहभूतावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुः, न पृथग्भूतौ। किं पुनः कारणम्? शब्दशक्तेः स्वभावः; प्रतिनियता हि वृत्तिवाक्ययोः शब्दानामभिधानशक्तिः; तद्यथा— शस्त्रीश्याम देवदत्तेति। 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (पा. २-१-५५) इति समासे शस्त्रीशब्देनावच्छिद्यमानविशेषवरुद्धः श्यामाशब्दो यद्यपि न सामान्यवचनः, तथाऽप्यसौ देवदत्तायामुपमेयमानायां वर्तते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति; तदिदमुक्तम्— 'प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचनः' इति समासमभिसंबन्धशब्देन दर्शयति; यतस्तत्र विनिवृत्तविशेषान्तराकाङ्क्षाणि

तथाऽसमीहितविशेषावरुद्धानि पदानि । सोऽयं वृत्तिवाक्ययोर्विशेषः । किं च, निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसिरिति भेदे सति निरादीनां न क्रान्ताद्यर्थसंभवः । अपि च, गौरखरवदरण्यम्, लोहितशालिमान् ग्राम इति । 'प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्वं न च गौरखरादिषु ।' यथा— स्निग्धकिसलयमरण्यम्, मत्तमातङ्गं वनमिति । 'वृत्तिरन्यपदार्थे या तस्या वाक्येष्वसंभवः ॥'

एवं च प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाः इति द्वन्द्वेऽपि सहभूतयोरेवान्यार्थाभिधानं भविष्यति, न पृथग्भूतयोरिति । अथवा, इह कौचित् प्लक्षन्यग्रोधौ प्राथमकल्पिकौ; कौचित् क्रियया गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः, न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति । तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्— किंमसौ प्लक्षावेव, आहोस्वित् न्यग्रोधावेव, अथवा प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्रासंदेहार्थो न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा दुरुपपादा च । यदपि चास्या ज्ञापकं 'द्यावा ह क्षामा' इति, तदपि छान्दसम् । इदं तर्हि ज्ञापकमस्तु 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' 'पूर्ववदश्वबडवौ' (पा. २-४-२६, २७); यदि ह्यत्र कुक्कुटमयूर्यौ इत्यादिषु सहविवक्षा न स्यात्, अनर्थकः सूत्रारम्भः स्यात् । ननु च, तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्र परवल्लिङ्गतातिदेशोऽनर्थकः । नानर्थकः, तत्पुरुषस्य क्वाचित् पूर्वपदार्थप्रधानत्वात्; यथा— अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, पूर्वं कायस्य पूर्वकायः, उत्तरं शरीरस्य उत्तरशरीरम्, इति । यद्येवम्, प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः, अलं कुमार्यै अलंकुमारिः, इत्यत्रापि परवल्लिङ्गता प्राप्नोति । एवं तर्हि, द्वन्द्वेन सह निर्देशाच्च थाविषयोऽत्र तत्पुरुषो गृह्यते; यथा— क्रयाक्रयिका, पुटापुटिका, फलाफलिकेति, अश्वमतल्लिका, कुमारीतल्लजकः, गोप्रकाण्डम् इति । अत्र हि, यथा धवश्च खदिरश्चेति युगपदधिकरणवचनतायाम्, तथा समानाधिकरणतायामपि विशेषणविशेष्यभावेन संमूर्छन्ताविवान्योन्यमर्थौ भवतः । तथा हि— प्रयोजनवत्तया महत्त्वाश्रयश्वासावल्पमूल्यत्वेन लघुत्वात् क्रयिका चेत्युपपद्यते नीलोत्पलादिवद्विशेषणाविशेष्यभावः । एवं फलाफलिका, पुटापुटिकेति । अश्वमतल्लिके यत्राश्वशब्दः प्रवर्तमानः सर्वाश्वावमहद्रूपेण प्रवर्तते; मतल्लिशब्दः प्रशंसावचनः प्रवर्तमानो विशिष्टावमहद्रूपेणावच्छिनत्ति । यदि वा, मतल्लिकेत्येतत् प्रशंसावचनं न्यूनाधिकभावमनपेक्ष्य प्रवर्तमानमनेनैव धर्मेण अर्थयोग्यं सत् अश्व इत्यनेन विशेषणतां गमितायां [illegible]यस्यते । ततो यथा— शुक्लः कृष्णश्चायं मृगः सारङ्गः शवल इति वा, तथा अश्वमतल्लिकेत्येतदुभयरूपोऽर्थ इत्युभयरूपेण [illegible] । एवं कुमारीतल्लजकः, गोप्रकाण्डम् इति । [illegible], अर्धपिप्पलीत्यादिषु षष्ठीसमासापवादेषु परवल्लिङ्गता न प्राप्नोति । नैवम्; तत्रापि अर्धं च तत् पिप्पली चार्धपिप्पलीति, पूर्वश्चासौ कायश्च पूर्वकाय इति सामानाधिकरण्यमेव परमार्थः । अत एव यत्र सामानाधिकरण्यस्यासंभवः, तत्र षष्ठीसमास एव भवति; यथा—वेद्यर्धं दक्षिणं मेरोः,

खरार्धम्, चूडिकार्धम्, पणार्धम् इति। न च अर्धादीनामेवैष नियमः, यतोऽन्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्य विवक्षाऽविवक्षाभ्यामुभयथा तत्पुरुषो भवति; तद्यथा— अग्रहस्तः, हस्ताग्रम्, तलपादः, पादतलम् इति ॥

ननु च, 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा. २-२-२९) इत्युच्यते; चश्चाव्ययम्, तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति नैष दोषः; पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते; न च समासस्तत्र पठ्यते। मा भूत्पाठे संज्ञा, तथाऽप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति; यश्चेहार्थोऽभिधीयते, न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। नेदं वाचनिकम्— अलिङ्गता, असंख्यता च। किं तर्हि? स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा—समानमीहमानानामधीयानानां च केचिदर्थेन युज्यन्ते, अपरे न; न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्; यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति; स्वाभाविकमेतत्। अथवा, आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति, यथा गुणवचनेषु। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा, शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथेह कस्मान्न भवति— याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च, कठश्चायं बह्वृचश्च, औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति? शेष इति वर्तते, अशेषत्वान्न भविष्यति। यदि शेष इति वर्तते— "उपाग्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णींगङ्गं महाह्रदम्। द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा तार्प्सीं कृताकृते ॥" इत्येतन्न सिध्यति। नैष दोषः; अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम्। चार्थे द्वन्द्ववचने असमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति— "अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्। वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥" 'इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्यः' इति। नैष दोषः; इह 'चे द्वन्द्वः' इतीयता सिद्धम्; कथं पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात्? शब्दो ह्येषः; शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्; यथैवं विज्ञायेत— चकृतेऽर्थे चार्थ इति। कः पुनश्चकृतोऽर्थः? समुच्चयः, अन्वाचयः, इतरेतरयोगः, समाहारः इति। तत्र द्वयोः सापेक्षत्वात् समासो न भवति, द्वयोस्तु भवतीति प्रतिपादितं पुरस्तात्। ननु चैवम्, चकृतोऽर्थश्चार्थ इति पक्षे प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विग्रहः प्राप्नोति; यावता प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्यप्युक्ते गम्यत एतत्— प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायः, न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय इति। तत्र को दोषः स्यात्? प्लक्षौ च न्यग्रोधौ चेति यदुक्तं तन्न घटते। युगपदधिकरणवचनताप्रदर्शनमात्रपरमेतत्, न त्वयमेव परमार्थः। एवं हि क्रियमाणे एकश्च विंशतिश्च एकविंशतिः, द्वौ च विंशतिश्च द्वाविंशतिरिति द्विवचनं बहुवचनं च प्राप्नोति। किं पुनरेकविंशतिरित्यादयो द्वन्द्वाः?

बाढम् । एकाधिका विंशतिरिति पक्षे हि संख्यास्वरो न प्राप्नोति ; स हि शतसहस्रमिति षष्ठीसमासे मा भूदिति द्वन्द्व एवाभ्यनुज्ञायते । यद्येवमितरेतरयोगपक्षे द्विवचनम्, समाहारपक्षे तु नपुंसकत्वं प्राप्नोति । नैवम् ; 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्' इति समाहारेऽपि नपुंसकत्वं न भविष्यति । अथ द्वादशेत्यत्रापि समाहारः कस्मान्न भवति ? आ दशभ्यः संख्याः संख्येय एव वर्तन्ते ; अतः उद्भूतावयवसमुदायताभामितरेतरयोग एव प्राप्नोति ; यथा 'अधिकरणैतावत्त्वे च' (पा. २-४-१५) दशेमे मार्दङ्गिकपाणविका इति ॥

तदेतत् कृत्तद्धितसमासभेदाद्विभक्तावयवं त्रिधा प्रातिपदिकमभिहितम् । अथाविभक्तावयवमुच्यते । तदपि त्रिधा— नामरूपम्, अव्ययरूपम्, निपातरूपं च । तत्रानपेक्षितशब्दव्युत्पत्तीनि सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि च नामानि । तानि त्रिधा—एकार्थानि, अनेकार्थानि, एकानेकार्थानि चेति ; तत्र, एकार्थानि यथा—वृक्षः, कुण्डम्, कुमारी, डित्थः, शुक्लः, शीघ्रः, इन्द्रः, शक्रः, पुरन्दरः, कोष्ठः, कुसूलः, इति । अनेकार्थानि यथा— अक्षाः, माषाः, पादाः, अवयः, हरयः, गावः, भूतयः, पुण्डरीकम्, पुष्करम्, साम, ललाम, इति । एकानेकार्थानि यथा— दम्पती, नामत्यौ, पुष्पवन्तौ, उभौ, रोदसी, रोदस्यौ, दाराः, वर्षाः, आपः, वनम्, पङ्क्तिः, सेना, इति । प्रायेणालिङ्गसंख्याशक्तीन्यव्ययानि ; तान्यपि त्रिधा—द्रव्यवचनानि, गुणवचनानि, संबन्धवचनानि चेति ; तेषु द्रव्यवचनानि यथा— स्वः, प्रातर्, दिवा, दोषा, नक्तम्, सायम्, विहायसा, भूः, शम्, शंयोः, मयः इति ; गुणवचनानि यथा— उच्चैः, नीचैः, सुष्ठु, अपष्ठु, मुधा, अद्धा, मृषा, मिथ्या, अलम्, बलवत्, पृथक्, विष्वक्, इति । संबन्धवचनानि यथा— समया, निकषा, बहिः, अन्तः, अन्तरेण, ऋते, आरात्, युगपत्, साकम्, सार्धम्, अमा, सह, इति । असत्त्ववचनाश्चादयो निपाताः । तेऽपि त्रिधैव—स्वतन्त्राः, परतन्त्राः, विशेषपरतन्त्राश्च ; तेष्वस्त्यादयः स्वतन्त्राः ; यथा — अस्ति, असि, अस्मि, एहि, ब्रूहि, मृदुहि, मन्ये, जाने, पश्य, पश्यत, स्यात्, इति ; कर्मप्रवचनीयाश्चादयः परतन्त्राः—वृक्षमनु विद्योतते, उपार्जुनं योद्धारः, अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, यदत्र मां प्रति स्यात्, अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अहं च त्वं च वृत्रहन्, (ऋ. ६-४-२३) 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' (तै. सं. १-७-८-२), 'अहमेव पशूनामीशे,' सरोजमिव ते मुखम्, 'न नूनमस्ति नो श्वः' (ऋ. २-४-१०) 'कश्चिदेकाकी चरति' (तै. सं. ७-४-१८-१) इति । गतिप्रादयो विशेषपरतन्त्राः ; यथा— प्रकरोति, पराकरोति, ऊरीकरोति, गुळुगुधाकरोति, कारिकाकरोति, खाट्करोति, पटपटाकरोति, तिरस्करोति, पुरस्करोति, श्रद्धा, अन्तर्धिः, इति ॥

अथानुकरणम् । तदपि त्रिधैव—साध्वनुकरणम्, असाध्वनुकरणम्, अव्यक्तानुकरणं

च । तत्र प्रथमं सार्थकं, निरर्थकं च । तयोः सार्थकं यथा— द्विः पचतीत्याह, अग्नी इत्याह, पचतीत्याह; अत्र सार्थकत्वात् 'तिङ्ङतिङः', (पा. ८-१-२८) इति निघातः 'ईदूदेद्द्विवचनम्', (पा. १-१-११) इति प्रगृह्यत्वम्, तिङन्तत्वादप्रातिपदिकत्वे सुबुत्पत्तिश्च न भवतीति । निरर्थकं यथा— 'सुः पूजायाम्' 'अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु, (पा. १ ४-९४, ९६) 'चः समुच्चये'; अत्रार्थस्यानुकरणात् स्वरूपपरत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे सुपः श्रवणं भवतीति । द्वितीयम्— अशक्तिजम्, अपभ्रंशश्च; तत्राशक्तिजं यथा— अहो ऋतक इति वक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् अहो लृतक इत्याह; अपभ्रंशो यथा—हेऽरयो हेऽरय इति वक्तव्ये, असुरा हेलयो हेलय इति वदन्तः पराबभूवुः । तृतीयं— निरुल्लेखं, सोल्लेखं च; तयोः निरुल्लेखं यथा— पटत्पटदिति करोति, पटपटायते । सोल्लेखं यथा— तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्ददद इति; दाम्यत, दत्त, दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत्—दमं दानं दयामिति ॥

प्रत्ययविशेष एव शक्तिसंख्याविभागकृद्विभक्तिः । सा त्रिधा— तिङ्विभक्तिः सुब्विभक्तिः, अव्ययविभक्तिश्च । तासु तिङ्विभक्तिः षोढा— परस्मैपदविभक्तिः, आत्मनेपदविभक्तिः, सार्वधातुकविभक्तिः, आर्धधातुकविभक्तिः, व्यक्तकालविभक्तिः, अव्यक्तकालविभक्तिश्च; तासु परस्मैपदविभक्तिर्यथा— पचति, पचतः, पचन्ति; आत्मनेपदविभक्तिर्यथा—पच्यते, पच्येते, पच्यन्ते; सार्वधातुकविभक्तिर्यथा—व्यपच्यत, व्यपच्येतां, व्यपच्यन्त; आर्धधातुकविभक्तिर्यथा—पपाच, पक्ता, पक्षीष्ट; व्यक्तकालविभक्तिर्यथा—अपाक्षीत्, अपचत्, पक्ष्यते; अव्यक्तकालविभक्तिर्यथा—पचतु, पचेत्, अपक्ष्यत इति । सुब्विभक्तिरपि षोढा— कारकविभक्तिः, संबन्धविभक्तिः, शेषविभक्तिः, उपपदविभक्तिः, प्रधानविभक्तिः, संबोधनविभक्तिश्च; तासु कारकविभक्तिर्यथा—कटं करोति, दात्रेण लुनाति, ब्राह्मणाय ददाति; संबन्धविभक्तिर्यथा—क्रियया यशः, यूपाय दारु, गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा इति; शेषविभक्तिर्यथा—मातुः स्मरति, वृक्षस्य पर्णं पतति, माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति; उपपदविभक्तिर्यथा—वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, नमो देवेभ्यः, ऋते देवदत्तात्; प्रधानविभक्तिर्यथा— देवदत्तः पचति, चैत्रेण पच्यते, धीरः पुरुषः इति; संबोधनविभक्तिर्यथा—हे देवदत्त, व्रजामि देवदत्त, आगच्छ देवदत्त, इति । वर्जितप्रत्ययविशेषोऽव्ययविभक्तिः । सा द्विधा—विभक्तिकार्यवती, अविभक्तिकार्यवती च । विभक्तिकार्यवती 'प्राग्दिशो विभक्तिः' (पा. ५-३-१), इति । सा त्रिधा-विभक्त्यादेशरूपा, प्रत्ययादेशरूपा, प्रत्ययरूपा च; तासु विभक्त्यादेशरूपा यथा—'पञ्चम्यास्तसिल्' 'सप्तम्यास्त्रल्' 'इदमो हः', 'किमोऽत्', (पा. ५-३-७, १०, ११, १२) भवान्दीर्घायुरायुष्मान्देवानांप्रियश्चैर्योगे तेऽन्यासां चेति; यथा—सर्वस्मात्, सर्वतः, यस्मिन्, यत्र, स भवन्तम्, ततो भवन्तम्,

एतेन दीर्घायुषा अत्र दीर्घायुषा, इहायुष्मते अस्मै आयुष्मते, कस्य देवानां प्रियस्य कच देवानां प्रियस्य, इति ; प्रत्ययादेशरूपा 'तसेश्च' (५–३–८) तसिः । स च 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः', 'अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः', 'पष्ठ्या व्याश्रये', (पा. ५–४–४४, ४५, ४६, ४८) 'आद्यादिभ्यश्च सर्वविभक्तिः', इति ; यथा—अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, शैलतोऽवतरति, शीलतोऽतिगृह्यते, देवा अर्जुनतोऽभवन् ; आदौ आदितः, प्रमाणेन प्रमाणतः, इति ; प्रत्ययरूपा— 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा', 'इदमो र्हिल्', (पा. ५–३–१५, १६), 'प्रकारवचने थाल्' 'था हेतौ च च्छन्दसि', 'इदमस्थमुः', 'किमश्च' (पा. ५–३–२३, २६, २४, २५) इति ; यथा—सर्वदा, एतर्हि ; सर्वथा, प्रकथा, इत्थं, कथम्, इति । अविभक्तिकार्योऽपि त्रिधा—शब्दोक्ता, अर्थोक्ता, प्रयोगोक्ता च ; तासु शब्दोक्ता यथा— 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योऽस्तातिः', (पा. ५–३–२७) 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्', (पा. ५–४–५६) इति ; यथा—पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागतः, पुरस्ताद्रमणीयम्, देवत्रा गच्छति, मनुष्यत्रा वसति, पुरुषत्राऽभिनिविशते, इति ; अर्थोक्ता 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्', 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (पा. ५–४–४२, १७) इति ; यथा— बहु देहि बहुशो देहि, बहुभ्यो देहि बहुशो देहि, द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां देहि द्विशो देहि, माषं माषं देहि माषशो देहि, पञ्च वारान् देहि पञ्चकृत्वो देहि, इति ; प्रयोगोक्ता — 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः', 'तत्र तस्येव' (पा. ५–१–११५–११६) ; यथा— अग्निना तुल्यमयं वर्तते अग्निवत्, देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत्, ब्राह्मणेन तुल्यमस्मै दीयते ब्राह्मणवत्, व्याघ्रेण तुल्यमस्माद्बिभेति व्याघ्रवत्, मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः मथुरावत्, श्रोत्रियस्येवास्य शुक्ला दन्ताः श्रोत्रियवत् । तद्धितविभक्तिरिति वक्तव्ये अव्ययग्रहणम्, आधार्ष्टि, प्रत्युरसं, पारगङ्गम्, पुरा, स्वयं, साक्षात्, इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थमिति ॥

'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' (पा. १–२–४३, ४४) । तत त्रिधा— विशेष्यरूपम्, विशेषणरूपम्, तुल्यरूपं च ; तत्र विशेष्यरूपं यथा— पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, पूजितोऽश्वः अश्वकुञ्जरः, गर्भिणी गौः गोगर्भिणी, स्तोकोऽग्निः अग्निस्तोकः, कायस्य पूर्वं पूर्वकायः, अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली इति ; विशेषणरूपं यथा— राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः, दन्तानां राजा राजदन्तः, कष्टं श्रितः कष्टश्रितः, जीविकामापन्नः आपन्नजीविकः, नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्, उत्तमः पुरुषः पुरुषोत्तमः इति ; तुल्यरूपं यथा— शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा, खञ्जश्चासौ कुब्जश्चेति खञ्जकुब्जः, निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः, चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः, अर्धं तृतीयमेषाम् अर्धतृतीयाः, के समासा-

रिणोऽस्य स्थितिब्रह्मचारी इति । ननु च अर्धं तृतीयमेषामिति अन्यपदार्थो नोपपद्यते ; स हि तत्र स्यात्, यत्र येषां पदानां समासः, ततोऽन्यस्य पदस्यार्थो भवति । नैष दोषः ; अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । नन्वेवं सति, 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम्' 'संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धताम्' । इत्यादिषु द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । नैवम्, असिर्द्वितीयो यस्येत्यन्यपदार्थेनैक एवोच्यते ; यथा— 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति । यदि वा, द्वितीयशब्दोऽयमस्ति तीयान्तः संख्यापूरणः ; अस्ति चाव्युत्पन्नः सहायवाची, तस्येह ग्रहणम्— असिद्वितीयः असिसहाय इत्यर्थः । आत्मचतुर्थ इति कोऽयं समासः ? नन्वन्यपदार्थः— आत्मा चतुर्थः अस्येति । आत्मना चतुर्थ इति तत्पुरुषः कस्मान्न भवति ? 'आत्मनः पूरणे' (पा० ६-३-६) इति तृतीयाया अलुक्प्रसङ्गात् । यद्येवम्, अलुक् न वक्तव्यः ; आत्मना चतुर्थ इति वाक्यं भविष्यति ; आत्मचतुर्थ इति च वृत्तिः ; न चात्मचतुर्थ इत्युक्ते बहुव्रीहौ तत्पुरुषे वाऽर्थभेदो विद्यते, उभयथाऽपि चतुःसंख्योपलक्षित-समुदायप्रतीतेः । नैवम् ; एवं सति, राज्ञः सखा राजसखः इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यम्— नूनं राजाऽस्य सखा ; राजसखेति चोक्ते गन्तव्यमेतत्— राज्ञः सखाऽयमिति । ततश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयोरन्यतरो न प्राप्नोति । नैवम् ; अस्त्यत्र विशेषः— तत्पुरुषे समासान्तो भवति ; यथा— 'स्वस्ति सोमसखाय ते' ; बहुव्रीहौ न भवति ; यथा— 'वृत्रं जहि मरुत्सखे' इति । इहापि तर्ह्यस्ति विशेषः— तत्पुरुषे आत्मनाचतुर्थमाख्यमेतत् ; बहुव्रीहावात्मचतुर्थमाख्य-मेतदिति । अपि च, अन्यथाजातीयः प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः, अन्यथाजातीयः खल्वनुमानेन भवति ; तत्रायं राज्ञः सखा, आत्मना चतुर्थ इति प्रत्यक्षेण ; संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् नूनं राजाऽप्यस्य सखा, आत्माऽप्यस्य चतुर्थ इत्यनुमानेन । एवं बहुव्रीहावपि द्रष्टव्यम् । अथ यथाऽऽत्मचतुर्थ इति समुदायस्यैकार्थत्वादेकवचनम्, एवमर्धतृतीया इत्यत्रापि कस्मान्न भवति ? अन्येऽपि ह्येकार्था एव समुदाया भवन्ति ; तद्यथा— शतं, यूथं, वनमिति । विषम उपन्यासः ; आत्मचतुर्थ इत्यत्र हि बहुव्रीहिणोपसर्जनीकृतप्रतीयमानपरसंख्येयसमानाधि-करणात्मचतुर्थशब्दशक्त्यभिधेयो जनार्दन एकोऽस्येत्यन्यपदस्यार्थः प्रतिपाद्यते ; इह तु अर्धतृतीयशब्दशक्त्यभिधेयास्त्रयः संख्येयाः । तत्र यद्येकवचनं वाक्ये वृत्तौ वा भवति, केषां तदर्धं तृतीयं भवति ? नन्वेवमपि, अर्धतृतीया द्रोणा इति द्रोणशब्दः समुदाये वृत्तो नार्धे वर्तते । नैष दोषः ; समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते ; तद्यथा— पूर्वे पञ्चालाः उत्तराः कुरवः इति । अथ, द्वौ द्रोणावर्धाढकं च कर्तव्यमर्ध-तृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदाये शब्दाः प्रवृत्ताः तेष्ववयवेषु वर्तन्ते, योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति ; यथा—द्रोणार्धं द्रोणम्, आढकार्धमाढकम् इति ।

यद्यर्धं तृतीयमनयोरिति विग्रहः क्रियते, को दोषः स्यात्? षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते; किं हि द्वयोस्तृतीयमर्धं भवति? भवानपि पृष्टो व्याचष्टाम्। अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः संबन्धार्थः? एकस्मात् प्रादुर्भाव इति चेत्, वार्तं तत्; तद्यथा—सार्थिकानामेकप्रतिश्रयाद्द्विजानां प्रातरुत्थाय विप्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परमभिसंबन्धो भवति एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम; तत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते, इहापि युक्तो दृश्यताम्; द्वयोर्ह्यनुजन्मा तृतीयो भवति। दृश्यते चान्यत्रापि द्वयोस्तृतीयेन संबन्धः; तद्यथा—

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया॥ इति॥

नन्वेवम्, अर्धतृतीया आनीयन्तामित्यर्धानयनं न प्राप्नोति, बहुवचनं च नोपपद्यते। नैष दोषः; भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि; तद्यथा—शुक्लवाससमानय, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। बहुवचनं तु द्वित्रादिवदुपपद्यत इति; तत्र यथा आनीयन्तामिति त्रयाणामिव द्वयोरप्यानयनपक्षे बहुवचनमुपपन्नं भवति, तथेहापि भविष्यति। विषम उपन्यासः; तत्र हि द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते, त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते; सैषा समानाधिकरणपदार्थपञ्चकाधिष्ठाना वाक्; तत्र युक्तं बहुवचनम्; इह त्वर्धं तृतीयमनयोरित्युक्ते, यद्यपि गम्यते त्रयाणां पूरणस्तृतीयो भवतीति, तथाऽपि समासेऽन्यपदार्थपरतया द्वयोरेवाभिधानाद्बहुवचनस्य नोत्पत्तिः। तद्गुणसंविज्ञानमपि समासाभिधानपक्ष एवोपपद्यते; समासश्च सामर्थ्ये सति भवति; सामर्थ्यं च वृत्तिवाक्ययोरैकार्थ्यम्; तच्च तदोपजायेत, यदि वृत्ताविव वाक्येऽपि समासार्थस्य बहुवचनं भवति।

अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः? के सब्रह्मचारिणोऽस्येति। कः सब्रह्मचारीति कर्मधारयः कस्मान्न भवति? भवति, यदि क्षेपो गम्यते, यथा—किंराजा यो न रक्षति, किंगौः यो न वहति। केषां सब्रह्मचारीति तत्पुरुषस्तर्हि भवतु। कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते; न ह्यन्यत् पृष्टेनान्यदाख्येयम्; अतः कठानामिति प्रतिवक्तव्यं भवति। बहुव्रीहावप्येतत्तुल्यमेव; तत्रापि के सब्रह्मचारिणोऽस्येति बहुवचनप्रश्ने कठ इति नैकवचनेनोत्तरं भवति। नैष दोषः; अग्नौ करवाणीति न्यायेन भविष्यति; तद्यथा—कश्चिदाह—अग्नौ करवाणीति, तत्र कुर्विति तत्कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति; अपर आह—अग्नौ करिष्ये; तत्र क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति। एवं यथैव के सब्रह्मचारिणोऽस्येत्युक्ते कठा इति प्रत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते

अयमपि कठः ; तथा कठ इत्यप्युक्ते संबन्धादेतदवगन्तव्यम्—तेऽपि कठाः। समासेन तु प्रतिनिर्देष्टुमशक्यम्, उपसर्जनं हि तत्र ते भवन्तीति।

ऐकपद्यं समासः। स त्रिधा—उपश्लिष्टक्रियः, गमितक्रियः, अक्रियश्च। तेषूपश्लिष्टक्रियो द्विधा—उभयस्थक्रियः, अन्यतरस्थक्रियश्च ; तयोरुभयस्थक्रियो यथा—कृताकृतम्, क्लिष्टाक्लिष्टम्, स्नातानुलिप्तः, भ्रष्टलुञ्चितः, कृष्टातिकृष्टम्, क्रयाक्रयिका इति ; अन्यतरस्थक्रियो यथा—भोज्योष्णम्, प्राप्तजीविकः, आहिताग्निः, कष्टश्रितः, काकपेया, इध्मप्रव्रश्चनः, इति। गमितक्रियो द्विधा—उभयकारकः, अन्यतरकारकश्च ; तयोरुभयकारको यथा—दध्नोपसृष्ट ओदनः दध्योदनः, गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः, शष्कुल्या कृतः खण्डः शष्कुलाखण्डः, अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्डः, कण्ठे स्थितः कालो यस्य कण्ठेकालः, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, इति ; अन्यतरकारको यथा—प्रगत आचार्यः प्राचार्यः, अतिक्रान्तो मालामतिमालः, अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः, निष्क्रान्ताः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः, प्रपतितानि पलाशान्यस्य प्रपलाशः इति। अक्रियो द्विधा—वस्तुरूपः, अवस्तुरूपश्च ; तयोर्वस्तुरूपो यथा—उपकुम्भम्, त्रिभुवनम्, नीलोत्पलम्, राजपुरुषः, चित्रगुः, धवखदिरौ, इति। अवस्तुरूपो यथा—आधिस्त्रि, प्रत्यूरसम्, यथाशक्ति, यावदमत्रम्, पारेगङ्गम्, मध्येसमुद्रम्, इति। अयं तु उपश्लिष्टक्रियो गमितक्रियश्च भवति। यथा—

आयतीगवमागच्छत्यास्तिष्ठद्गूपतिष्ठते। निकुच्य कर्णौ शार्दूलोऽपोह्य पुच्छौ प्रधावति॥

यथा च—

शलाकापर्यभिद्यूतं चतुष्पर्यक्षपर्यपि। त्रिपर्यस्ते विशौ पश्य तुलादेरपि जायते॥

केशाकेशि, बाहूबाहवि, दण्डादण्डि, मुष्टीमुष्टि, इत्यपि गमितक्रियमसत्त्वरूपं केचित् ; यथा—

रोषावेशादाभिमुख्येन कौचिन्नामग्राहं रंहसैवोपजातौ।
भित्त्वा हेतीर्मल्लवन्मुष्टिघातैर्घ्नन्तौ बाहूबाहवि व्याप्नजेताम्॥

केचित्पुनरस्य वस्तुरूपत्वं ब्रुवते। यथा—

दण्डादण्डि न कुर्वन्ति न कचाकचि कोकिलाः। तथाऽपि जितमेवाभिर्वाग्भिरेव जगत्त्रयम्॥

इति। कुतः पुनरेतत् यदेकदा दण्डादण्ड्यादयः सत्त्वरूपाः, अन्यदा त्वसत्त्वरूपा इति ? 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' (पा. २-२-२७) सूत्रस्य व्याख्यानभेदात् ; तत्रास्य सूत्रस्यायमर्थः—द्वे समा-

नाकृती शब्दरूपे अन्यपदार्थे समस्येते—तत्रेति तेनेति च। कः पुनरिहान्यपदार्थः? केचिदाहुः—इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादित्थमिति; केचित्पुनः—इदमित्थमिति। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षेऽसत्त्वरूपता, इतिशब्दस्यासत्त्ववाचित्वात्; उत्तरस्मिन् सत्त्वरूपता, इदमिति सर्वनाम्ना वस्तुस्वरूपपरामर्शात्। कः पुनरिहेतिशब्दार्थः? योऽसौ तत्रेत्यधिकरणे तेनेति करणे वा इदमर्थानुयायिनी इतिकर्तव्यतारूपा क्रिया, तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य इत्यादिकः सर्वनामार्थो यत्तदिति तदिति व्यपदेशार्हग्रहणप्रहरणादिकायाः क्रियायाः साध्यं युद्धादि। तदाह चन्द्रगोमी—'तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूपं सुप्सुपैकार्थं भवति' इति। किमेतद्वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्। कथमनुच्यमानं गम्यते? 'सरूप' इत्यकर्मापवादेन द्वयोरधिकरणयोः करणयोश्च तुल्यकालनिर्देशात्; न हि द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रतियोगिनोव्यापारमन्तरेण द्वयारधिकरणयोः करणयोर्वा तुल्यकालनिर्देशो भवति। तथाऽपि युद्धादिविषयो न लभ्यते। कः पुनराह—नियम इति? युद्धग्रहणादेरन्यत्रापि प्रयोगात्; हस्ते हस्ते च गृहीत्वा मित्राय पुष्पं समर्पयति हस्ताहस्ति, गालिभिर्गालिभिः निर्भर्त्स्य प्रवर्तकः परस्परस्मै गालीगालि इति॥

ननु च अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरित्युच्यमाने विस्पष्टपटुर्वैद्युः, पुनरुत्स्यूतं वासः, पञ्चदशताः शरदः, इति सामान्यसमासानाम्; स्वयंधौतौ पादौ, सामि भुक्तम्, श्रेणीकृताः पत्तयः, इति विशेषसमासानाम्; विनिकृत्तप्ररूढो वृक्षः, कृष्णपिङ्गलो भावः, ईषत्कडारोऽश्वमिति विशेषणसमासानाम्; अवकोकिलं वनम्, पर्यध्ययनश्छात्रः, निष्कौशाम्बिः सार्थः, इति प्रादिसमासानाम्; शस्त्रीश्यामा देवदत्ता, अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत्, कूपमण्डूको माणवकः, इत्युपमानसमासानाम्; राजवल्लभा वलभी, वरप्रदेया कन्या, मासो जातोऽस्येति षष्ठीसमासानाम्; कष्टश्रितो रिपुः, वृकभीतो न्यङ्कुः, शङ्कुलाखण्डः पोगण्डः, इति कारकसमासानाम्; अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, पुमाननेकः पदार्थः, इति नञ्समासानां च बहुव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति। नैवम्; नैषामन्यपदार्थत्वं समासेन क्रियते, अपि तु गुणवचनत्वेन। यदसौ द्रव्यं श्रिता भवति गुणः, तस्य यल्लिङ्गं वचनमर्थो वा स तस्यापि भवति; तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ पटौ शुक्लाः पटाः, इति। कथं पुनः विस्पष्टपटुप्रभृतीनां सामान्यसमासता? 'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' (पा॰ ६-२-२४) इति ज्ञापकैः समासावगमे विशेषसमासंज्ञाभावे, 'सह सुपा' (पा. २-१-४) इति समासाभ्युपगमे च 'प्राक्कडारात्समासः' (पा. २-१-३) इति समासस्य समाससंज्ञाश्रयणात्। कथं स्वयंधौतादीनां विशेषसमासता? 'स्वयं क्तेन' 'सामि' (पा. २-१-२५, २७) इति स्वयंसामीतिशब्दयोर्वृत्तिवाक्यविशेषेऽपि स्वैकपदार्थमेव समासारम्भात्। 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' (पा. २-१-५९) 'च्व्यर्थे' इति च वृत्तावर्थविशेषात्। कथं छिन्नप्ररूढा-

दीनां विशेषणसमासता ? छिन्नश्चासौ प्ररूढश्चेत्यादिप्रकारेण विशेषणविशेष्यभावात् । ननु च, यदा छिन्नो न तदा प्ररूढः, यदा प्ररूढो न तदा छिन्नः ; तत्कथमर्थयोः परस्परमसंमूर्छनायां समानाधिकरणलक्षणो विशेषणविशेष्यभावो भवति ? य एव छिन्नः स एवायं प्ररूढः इत्यनुसंधानात् । अथेह कथम् कृष्णपिङ्गल इति ? यो ह्यस्य कृष्णो भागः न स पिङ्गलः, यस्तु पिङ्गलः स न कृष्ण इति । समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेषु वर्तन्ते ; यथा—पूर्वे पञ्चालाः, उत्तराः कुरव इति । यदि वा कृष्णावयवयोगात् स एव कृष्णः, पिङ्गलावयवयोगात् स एव पिङ्गल इत्युपपद्यते सामानाधिकरण्यम् । अथ, ईषदित्यनेन किं विशेष्यम् ? कडारगुणयुक्तः पदार्थः । कथं पुनरव्ययानामसत्त्ववचनत्वे सत्त्वभूतार्थविशेषणत्वं भवति ? क्रियाविशेषणत्वात् । का पुनरत्र क्रिया ? कडारेण गुणेन योगः । यदि वा अव्ययानां केषांचित् सत्त्वगन्धित्वेन शक्तियोगादिः सत्त्वधर्मो दृश्यते, तद्यथा- दोषासभमहः, दिवामन्या रात्रिः । 'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम्', इति । 'प्रहवति मित्रहारिणि न त्वं योपाऽसि दोषाऽसि' इति । एवमयमपि सत्त्वगन्धित्वेन गुणं विशिंषन् द्रव्यं विशेषयिष्यति । ननु, कडारं द्रव्यमेव कस्मान्न विशेषयति ? यथा —ईषत्कन्त्रं कासन्त्रम् इति । तथा सति गुणस्येषद्भावो न लभ्यते ; तदुक्तम्—'ईषद्गुणवचनेन' इति । अथ कथं प्रादीनां द्रव्यवचनैः समासः ? यत्र हि कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, तत्रैव प्रादीनां प्रयोगो भवति । उच्यते, प्रयोगादेवैतद्गम्यम्—नूनमत्र प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते, येन प्रादेः सामर्थ्यमिति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वाऽग्निरत्रेति गम्यते ; त्रिविष्टब्धकं च दृष्ट्वा परिव्राजक इति । के पुनरत्र प्रयोगार्हाः शब्दाः ? ये कृदन्ताः कर्मकर्तृवाचिनः, तद्यथा—अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलम्, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः, इति । अथ कथं शस्त्रीश्यामादय उपमानसमासा उपपद्यन्ते ? 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (पा. २-१-५५) इत्यादिभिः । यद्येवम्, 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति न वक्तव्यम्, वाससी इव, कन्ये इव, इत्यादिप्रयोगाणाम् 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्यनेनैव सिद्धेः ; विभक्त्यलोपमात्रं पुनरलुक्प्रकरणे वक्तव्यं भवति । उच्यते—नायमिवशब्दः सामान्यवाची, अपि तु सामान्यद्योतकः, तद्यथा—नेत्रे नीलोत्पले इत्युक्ते तदाकारकान्त्यादयः प्रतीयन्ते । शस्त्रीश्यामेत्यादिषु साक्षात् सामान्यवचनः श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । अथ, अवतप्तेनकुलस्थितमित्यत्र कथम् ? न ह्ययमुपमानम्, अपि तु क्षेपे । उपमानेनात्र क्षेपो गम्यते —अवतप्ते नकुलस्येव स्थितं तवैतच्चापलमिति ; यथाऽवतप्ते नकुलश्चिरस्थाता न भवति, नद्वत् कार्यमारभ्य यश्चिरं तत्र नावतिष्ठते स एवमुच्यते—अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतदिति । एतेन कूपमण्डूक इत्यपि व्याख्यातम् ; यथा कूपमण्डूकः कूपाद्बहिरनिःसरन् देशान्तरव्यवहारं न जानाति, तथाऽयं स्वगेहाद्बहिरनिःसरन् न देशान्तरव्यवहार-

वेदी ; स एवमुच्यते—कूपमण्डूकोऽयमिति । अथ राजवल्लभेत्यादयः कथं षष्ठीसमासाः ? यतो राजवल्लभेत्ययं बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति—राजा वल्लभोऽस्या इति ? अचेतनत्वेन वल्लभ्या वाल्लभ्यायोगात् । राज्ञस्तु वल्लभेति भवति । तत्र राजा निर्ज्ञातस्वार्थः, स्वभावतः सामान्यात् प्रच्युतः, सामान्ये व्यवस्थितस्योपकर्तुमशक्तेः ; संबन्धिसामान्यापेक्षः ; संबन्धिविशेषापेक्षो वा, संबन्ध्यन्तरस्य व्यवच्छेदार्थं प्रवृत्तेः, उभयाधिष्ठानत्वे सत्यपि संबन्धस्य परार्थमुपादानादुद्भूतसंबन्धप्रवृत्तिः, उपजातप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः, आत्मनि संबन्धोपभोगात् प्रधानेऽप्युपयुज्यमानसंबन्धषष्ठ्यन्त उपादीयते । प्रधानानि चानिर्ज्ञातार्थानि प्रथमयैव विभक्त्या युज्यन्ते ; तद्यथा—'क्व पुनरिदं पठितम् ? भ्राजा नाम श्लोकाः' इति । ततश्च वल्लभाशब्दोऽनिर्ज्ञातार्थत्वादात्मव्यपदेशाय स्वार्थादप्रच्युतः स्वभावतो विशेषवृत्तिः, सत्यप्यर्थित्वे गुणानामेवोपलम्भात् ; परत इदंकारं लिप्समानो निर्ज्ञातार्थेन संबन्धिना स्वार्थविशेषे नियम्यमान उपरतौत्सुक्य औदासीन्येन प्रवर्तते । तत्र भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य वाचिका षष्ठी, पदान्तराभिधेये संबन्धिन्याकाङ्क्षावता गुणपदेन विशेष्यमाणा गुणपदस्था श्रूयते, विशेषविषयत्वात्समासस्य । गुणाश्च स्वार्थोपसर्जनप्रधानार्थोपपादिनो भेदे विनिवर्तमाने भेदाधिष्ठानं संबन्धमभ्यन्तरीकृत्य प्रवर्तन्ते । तत्र राजवल्लभेति संबन्धे प्रातिपदिकार्थतामापाद्यमाने तद्विषया षष्ठी, स्वभावतो निवृत्ता कार्यार्थं सामान्येन प्रसक्ता 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (पा. २-४-७१) इति शास्त्राद्विनिवर्तमाने वाऽन्वाख्यायते । अथ वरप्रदेया कन्येति कोऽयं समासः ? षष्ठीतत्पुरुष एव ; यथा—देवदेयं पुष्पम्, ब्राह्मणदेयं धनमिति । नन्वेवम्, एते चतुर्थीसमासाः कस्मान्न भवन्ति ? 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' (पा. २-१-३६) इति तदर्थादिष्वेव तत्समाम्नानात् । तादर्थ्य एव हि तर्हि समासा भवन्तु ; यद्धि यस्मै प्रदीयते तदर्थमेव तद्भवति । नैवम् ; न तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी समस्यते ; यथा—अवहननायोलूखलम् ; अपि तु प्रकृतिविकारतादर्थ्ये ; यथा—यूपरूपाया विकृतेः प्रकृतिभूतं दारु यूपदार्विति । ननु च नात्र प्रकृतिविकारग्रहणमस्ति ; दृश्यते चाप्रकृतिविकारभावेऽपि, अश्वघासः, श्वश्रुसुरम्, 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति चतुर्थीसमासः ; तत्कथमुच्यते प्रकृतिविकारतादर्थ्ये एव चतुर्थ्याः सामर्थ्यमिति ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति—यथाजातीयकानां च समासे बलिरक्षितग्रहणमपुनरुक्तं भवति, तथाजातीयकानां समासः । विकृतीनामेव चतुर्थ्यन्तानां प्रकृतिभिः सह समासे बलिरक्षितग्रहणमपुनरुक्तं भवति, न तादर्थ्यमात्रे । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति, अयमपि तत्राभिसंबन्धः—तस्येदमिति ; तद्यथा—गुरोरिदं यदुदकमिति । तादर्थ्यमपि संबन्धविशेषः ; विशेषे चावश्यमेव सामान्यं संभवति । न चैतत्कर्मादिष्वपि न दृश्यते—माषाणामश्नीयात्, श्रुतं ते सर्वमेवैतत्, इति । ननु च वरप्रदेया कन्येति यदि ददातिप्रयोगेऽपि न संप्रदानम्, संप्रदानेऽपि न चतुर्थी, कोऽन्यस्तयोर्विशेषो भविष्यति ?

कः पुनराह—नात्र संप्रदानम्; संप्रदान एवैषा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी; दृश्यते हि संप्रदानादौ षष्ठी-चतुर्थ्योरविशेषेण प्रयोगः; तद्यथा—'हिमवतो हस्ती' 'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे' (तै. सं. ५-५-११, १५) 'न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति' (बृ. २-४-५) चिरगत्र हृष्टः, चिररात्राय हृष्टः, 'रोचते मम घृतं सह मुद्गैः शालयो दधिशरं क्रमुकाश्च' 'घृतमेव ममापि रोचते शृतशीतं च मशर्करं पयः' इति। अथ मासजातोऽयमिति किंप्रधानोऽयं समासः? उत्तरपदार्थप्रधानः। समासेनाऽनेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम्। अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि श्रवणं भवति; तद्यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः इति। इह पुनर्वाक्ये षष्ठी, समासे प्रथमा। केनैतदेवं भवति? योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्धः स समासे निवर्तते, अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति, तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमा' इति प्रथमा भवति। न तर्हीदानीमिदं भवति—मासजातस्येति। बाह्यं संबन्धिनमपेक्ष्य भविष्यति। ननु च 'कालाः परिमाणिना' (पा. २-२-५) इत्यनेनायं समासः। न च जातस्य मासः परिमाणम्, अपि तु त्रिंशद्रात्रस्य; यथा—द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम्, अपि तु बदराणाम्; तदाह—'कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः' इति। किं पुनर्भवान् कालं मन्यते? येन मूर्तीनामुपचया अपचयाश्च लक्ष्यन्ते। तस्यैव तर्हि कयाचित् क्रियया युक्तस्याहरिति भवति, रात्रिरिति च। कया क्रियया? आदित्यगत्या। तयैवासकृदावृत्तया मास इति च भवति, संवत्सर इति च भवति। यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम्, किंतु मासो जातस्येति तु मासौ जातस्य मासा जातस्येति प्राप्नोति। नैतत्, मासजात इत्युक्ते द्वित्वादिसंख्याविशेषस्यानुपलम्भात्। यत्र तूपलब्धिनिमित्तमस्ति तत्र भवत्येव; यथा—द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजातः, एवं त्रिमासजातः, इति। कथं पुनः कारकाणां समास इत्युपपन्नं भवति? तेषां हि क्रिययैवाभिसंबन्धः, न च क्रियावाचिनः सुबन्तत्वमस्ति। सुबन्तयोरेवान्तर्भूतक्रियाविशेषयोर्भविष्यतीति चेत्, नैवम्; द्रव्याणां क्रियोपजनितः संबन्धः शेषविषयो भवति, न कारकविषयः। स्वभावसिद्धं हि द्रव्यं सिद्धवदभिधीयमानं द्रव्यान्तरं प्रत्यात्मप्रतिलम्भे निराकाङ्क्षं न कर्मादिभावं भजते। न च समासप्रकरणे कारकाणि समस्यन्ते इति वचनमस्ति। उच्यते—मा भूद्वचनम्; अर्थतस्तु गम्यते; यदाह—द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते; कष्टं श्रितः कष्टश्रितः इति। तत्र श्रित इत्युपात्तक्रियाविशेषपरिच्छिन्नः कर्ता, अभ्यन्तरीकृतसाध्यसाधनसंबन्धक्रियान्तरसंबन्धार्हः स्वाश्रयविषयासु बाह्यासु क्रियासु शक्त्यन्तरैरपि विरुद्धैकार्थसमवायः कष्टादीन्युपसर्जनीभूतया श्रयतिक्रिययाऽपेक्षते। ततश्च श्रयतिक्रियया संबन्धात् कष्टे कर्मत्वमिति श्रयणक्रियापूर्वकः कष्टश्रितयोरभिसंबन्धो भवति। तस्मिन् स्ववृत्त्यवयवार्थशक्त्युपगृहीतेऽर्थान्तरे प्रादुर्भूते तदभिधायी शब्दः समाससंज्ञां लभते। एवं वृकाद्भीतो वृकभीतः इत्यत्रापि

'पञ्चमी भयेन' (पा. २-१-३७) इति वृकस्य भये 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १-४-२५) इत्यपादानत्वात् सति सामर्थ्ये, अभ्यन्तरीकृतक्रियाकारकसंबन्धः समुदायः समाससंज्ञां लभते। ननु च, न वृकस्य भीतं प्रत्यपादानत्वम्, अपि तु भयं भीतिः इत्येतानि। उच्यते—यथा मासो जातस्येति मासाख्यः क्रियाकलापः प्रथमकुक्षिगर्भावियोगाख्यस्य जन्मतोऽवधिभावेन परिच्छेदको भवति, जन्मप्रतिलब्धां वा सत्तां समावृत्य जातमपेक्षते, तथेहापि वृकादित्ययमपादानशब्दो भयमात्रस्यैवावच्छेदको भविष्यति, न भीतस्य। यदि वा, यथा कष्टश्रित इत्यत्रोपात्तश्रयतिक्रियासंबन्धाच्च कष्टे कर्मत्वमिति श्रयणक्रियापूर्वकं कष्टेन संबध्यते तथेहाप्युपात्तभयक्रियावच्छिन्नः कर्ता भयक्रियासंबन्धाद्वृकस्यापादानत्वमिति भयक्रियापूर्वकं वृकेण संबध्यत इति। ननु यत्रोपसर्जनीभूताया अपि क्रियायाः श्रवणम्; यत्र तु क्रिया न श्रूयते तत्र कथं शङ्कुलाखण्ड इति? प्रतीयमाना भविष्यति; तथा हि—शङ्कुलाखण्डः इत्युक्ते कृत इति प्रतीयते; तदेतद्द्योतयन्नाह—'तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन' इति। न्यायसिद्धत्वाद्वचनानर्थक्यमिति चेत्, न; वचनस्य नियमार्थत्वात्—यत्रैव कृत इत्यादि गम्यते तत्रैव समासः, अन्यत्र मा भूदिति। एवं च गम्यमानकरोतिक्रियोपगृहीतकरणकर्तृतृतीयान्तेन शङ्कुलादिना खण्डादीनां गुणयुक्तवचनां मतुब्लोपादिना द्रव्यवचनानां तृतीयान्तार्थकृतेन सह सामर्थ्यमवसीयते; न तूक्तैरपरैरिति; यथा—अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः, इति। तदेवमाक्षिप्तकरोतिक्रियावच्छिन्नः क्रियान्तरसंबन्धाद्यः खण्डशब्दार्थो गम्यमानोपसर्जनीभूतया करोतिक्रियया शङ्कुलादीनपेक्षमाणः करणभूतैः कर्तृभूतैर्वा शङ्कुलादिभिः संबध्यते। तद्वचनश्च समुदायोऽभ्यन्तरीभूतक्रियाकारकसंबन्धः समाससंज्ञो भवति। अथेह कस्मान्न भवति—दध्ना पटुः घृतेन पटुः इति? असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्? सापेक्षमसमर्थं भवति; न हि दध्नः पटुना सामर्थ्यम्। किं तर्हि? भुजिना—दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलया खण्ड इति; अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्। किं तर्हि? करोतिना—शङ्कुलया कृतः खण्ड इति। तत्कृतेनेति वचनाद्भविष्यति। वचनादिति चेत्, अथेह गुणवचनेनेत्युच्यमाने कथं मतुब्लोपाद्द्रव्यवचनेन खण्डादिनेति प्रतीयते? वचनग्रहणात्; इह तृतीया तत्कृतेन गुणेनेति सिद्धे यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्, एवं यथा विज्ञायेत—गुणमुक्तवान् गुणवचनः, खण्डगुणवान् खण्डः, पाण्डुगुणवान् पाण्डुः, इति। यद्येवम्, नार्थस्तत्कृतग्रहणेन भवति; भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्; असामर्थ्यादिह न भविष्यति—दध्ना पटुरिति। इदं तर्हि तत्कृतस्य प्रयोजनम्—द्रव्यवचनैः कारकसमासे तदनुरूपा क्रिया अध्याहर्तव्येति; तद्यथा—अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्ड इति। अथ द्रव्यवचनैस्तत्कृतसमासे गुणवचनेनेत्यपि किमर्थम्? इह मा भूत्—धान्येन धनवान्, गोभिर्वपावान्, इति॥

अथ, अश्राद्धभोजीति कोऽयं समासः? असमर्थनञ्तत्पुरुषः। किं पुनरिहासामर्थ्यम्? पूर्वोत्तरपदयोर्मिथोऽनपेक्षा ; तथा हि—अश्राद्धभोजीति भुजिक्रियया नञः संबन्धः, न श्राद्धेन ; न हि तस्यायं नियमः—नश्राद्धं भोक्तव्यमिति ; अपि तु—श्राद्धं न भोक्तव्यमिति। यत्र हि वर्तिपदार्थसमवायिनी क्रियाऽभिधीयमाना प्रतीयमाना वा स्वभावतो निवृत्ता नञा द्योत्यते—अपाचकः, अब्राह्मणः इति, तत्रैव सामर्थ्यम्। यत्र तु बाह्यक्रियया नञः संबन्धस्तत्रासामर्थ्यमेव ; यथा—सूर्यमपि न पश्यन्ति, असूर्यपश्या राजदाराः, न पुनर्गीयन्ते, अपुनर्गेयाः श्लोकाः, लवणं न भुङ्क्ते, अलवणभोजी भिक्षुः, इति। नन्वेवम्, अवयवार्थव्यतिरिक्तसमुदायार्थाभावेऽर्थवत्त्वाभावात् कथं प्रातिपदिकसंज्ञा? समासग्रहणादिति चेत्, अनर्थके कृतार्थत्वान्नियमानुपपत्तिः ; ततश्चार्थवतो वाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वप्रसङ्गः। ननु च, 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' (पा. ३-२-३६) इत्यनेनासमर्थनञ्समासानां साधुत्वे ज्ञापिते, अ किंचित्कुर्वाणः, अ माषं हरमाणः, अ गाधादुत्सृष्ट इत्यादीनामपि मा भूत् समास इत्यसूर्यपश्यादयश्चत्वार एवासमर्थसमासाः परिगण्यन्ते ; परिगणनसामर्थ्यादेव प्रातिपदिकसंज्ञाऽपि भविष्यति ; तथाऽप्यनर्थकत्वादाश्रयाभावे संख्याकर्माद्यभावे तेषां वाचिका द्योतिका वाऽपि विभक्तयो नोत्पद्येरन्। नैवम् ; समुदायस्तावदानर्थक्येऽपि 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति नियमादवश्यमेवाव्ययादिवद्विभक्तिमात्रमपेक्षते ; अवयवस्त्वर्थवत्त्वात् संख्याकर्मादेराश्रयत्वेन तां विशिष्टामेवाङ्गीकरोति ; ततश्च यथाऽऽतुरानातुरयोरेकभोजनप्रतिपत्तावातुराणां भोजनमनातुरोऽपि प्रतिपद्यते, तथाऽवयवार्थानुग्रहार्थकोऽपि समुदायो विभक्तिविशेषमेव प्रतिपत्स्यत इति न कश्चिद्दोषः। ननु, असत्येकार्थीभावे व्यपेक्षाधर्माः कथं निवर्तन्ते? के पुनस्ते? विशेषणयोगः, समुच्चयः, संख्याविशेष इति। तत्र ब्राह्मणस्य शोभनं श्राद्धं न भुङ्क्ते इति विशेषणयोगः, श्राद्धं न भुङ्क्ते बलिमामन्त्रणं चेति समुच्चयः, श्राद्धं श्राद्धानि वा भुङ्क्ते इति संख्याविशेषयोगः। ते च वाक्य एवोपलभ्यन्ते, न त्वश्राद्धभोजीति वृत्तौ ; न ह्यश्राद्धभोजी ब्राह्मणस्य शोभनमित्यादि। तत्कथमुच्यते—नास्त्यत्रैकार्थीभाव इति? नैवम् ; अश्राद्धशब्दो ह्यत्रासमर्थः, न त्वश्राद्धभोजिशब्दः ; अश्राद्धभोजिविषयाश्चैते विशेषणायोगादयः प्रतीयन्ते, नाश्राद्धविषया इति। ननु च, यद्यश्राद्धशब्दः समुदायार्थाभावादनर्थकः, अश्राद्धभोजिशब्दोऽप्यर्थवदनर्थकसंघातत्वादनर्थकः प्राप्नोति। अस्त्वानर्थक्यम्। वाक्याविषयास्तु धर्मा भविष्यन्ति तथानर्थक्यमपि परिहर्तव्यम् ; इदं च परिह्रियते—शब्दशक्तिरेषा यदभिन्नेऽप्यर्थे केनचिच्छब्देनाभिधीयमाने विशेषणादियोगो भवति केनचिन्न भवति, तत्र वाक्येऽसमर्थसमासपदानामविद्यमानमपि वृत्तौ शब्दान्तरत्वादस्त्येकार्थाभिधायित्वमिति। ननु च, यद्यसामर्थ्येऽपि वचनात् समासः—किमत्र ते वक्त्रं नीलम् उत्पलमालि कर्णे ; नेह कश्चित्पुरुषः व्याघ्रः सरति पल्लीम् ; पश्य सखि कष्टम् शेखर प्रियो मे गुरुकुलम् ; किं ते शष्कुलया खण्डो देवदत्त उपलेन ; गच्छ त्वं यूपाय दारु शोभनं

शैले; निवर्तस्व वृकात् भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्; भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य; सक्तः त्वमक्षेषु शौण्डः पिबति पानागारे इत्यादावपि समासः प्राप्नोति; स तर्ह्यत्रापि वचनात् 'विशेषणं विशेष्येण', 'द्वितीया श्रितादिभिः', 'तृतीया तत्कृतेन', चतुर्थी तदर्थेन', 'पञ्चमी भयेन', 'षष्ठी सुबन्तेन', 'सप्तमी शौण्डादिभिः' समस्यत इति। विषम उपन्यासः; परिगणनादीन्यसामर्थ्य एव समासार्थमारभ्यन्ते; यथा—कृतपूर्वी कटमित्यादौ 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' (पा. ५. २. ८६, ८७) इति। 'विशेषणं विशेष्येण' इत्येवमादीनि तु 'समर्थः पदविधिः' (पा. २. १. १) इति सामर्थ्ये सत्युपादीयन्ते। सामर्थ्यविषयप्रदर्शनार्थमेव च 'विशेषणं विशेष्येण' इति प्रथमायां सामानाधिकरण्यम्, द्वितीयायां श्रितादिनियमः, तृतीयायां तत्कृतादिवचनम्, चतुर्थ्यां प्रकृतिविकारभावः, पञ्चम्यां भयादिपरिगणनम्, षष्ठ्यां पूरणादिनिषेधः, सप्तम्यां शौण्डादिनिर्देशः, इत्युपपद्यते। तेन यत्र विशेषणादिषु सामानाधिकरण्यादेरभावः, तत्रासामर्थ्यात् समासो न भवति॥

अब्राह्मणोऽयमिति कोऽयं समासः? समर्थनञ्तत्पुरुषः। किंप्रधानोऽयम्? उत्तरपदार्थप्रधानः। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः; इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति? राजात्र विशेषकः प्रयुज्यते, तेन राजविशिष्टस्यानयनं भविष्यति। इहापि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते; तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति। कः पुनरसौ? निवृत्तपदार्थकः। यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते, तदा किं स्वाभाविकी निवृत्तिः? आहोस्विद्वाचनिकी? किं चातः? यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति। तर्हि वाचनिकी भविष्यति; किंच प्रतिकीलवत्; तत्र यथा कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निवर्तयति, एवं नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति। यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यात्, न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुः, नेत्येव ब्रूयुः। एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः, नञ्निमित्ता तूपलब्धिः; तद्यथा—संतमसान्धकारे द्रव्याणां प्रदीपनिमित्तं दर्शनम्, न च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति। यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको नञ्, किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते? एवं यथा विज्ञायेत—अस्य पदस्यार्थो निवृत्त इति; नेति ह्युक्ते संदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तत इति; तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते। यदि वा, सर्व एते शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते—ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्र इति॥

'तपः श्रुतं च योनिश्च तत्र ब्राह्मणकारणम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥'

तथा गौरः कपिलः पिङ्गलकेश इत्येतानप्याभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् ब्रुवति। समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते; तद्यथा—पूर्वे पञ्चालाः, उत्तराः कुरव इति। एवमयं

समुदाये ब्राह्मणशब्दो वृत्तोऽवयवेऽपि वर्तते गुणे जातौ च। गुणे तावत्—अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन् मूत्रयतीति, अब्राह्मणोऽयं गच्छन् भक्षयतीति । अपि च, कालं कल्माषं माषराशिवर्णमापण आसीनं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति—नायं ब्राह्मणः; अब्राह्मणोऽयमिति निर्ज्ञानं तस्य भवति; गुणकृता चार्थस्य निवृत्तिः। अथ जातौ—जातिहीने संदेहाद्दुरुपदेशाद्वाऽन्यो ब्राह्मणशब्दः प्रवर्तते। संदेहात्तावत्—गौरमयं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति—ब्राह्मणोऽयमिति; ततः पश्चादुपलभते—नायं ब्राह्मणः; अब्राह्मणोऽयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। अत्र संदेहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते; जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। अथ दुरुपदेशात्—दुरुपदिष्टमस्य भवति—अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणमानयेति; स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति—ब्राह्मणोऽयमिति; ततः पश्चादुपलभते—नायं ब्राह्मणः, अब्राह्मणोऽयमिति। तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते; जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। ननु च, नञ्व्यवच्छेदाय ब्राह्मणादिशब्दप्रयोगे समासस्य पूर्वपदप्रधानतः प्रप्नोति; नैवम्, अव्ययसंज्ञाप्रसङ्गात्; अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदम्। नैष दोषः; पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते; न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते। मा भूदव्ययेषु पाठः; तथाऽप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति; यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति। नेदं वाचनिकम्—अलिङ्गता, असङ्ख्यता वा। किं तर्हि? स्वाभाविकमेतत्; तत्र किमस्माभिः शक्यं वक्तुम्—यन्नञः प्राक् समासाल्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति। यदि वा, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति; यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणः समासो वा, तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत् गुणस्येव समासस्यापि भवति। उच्यते; इह त्रयी गतिः—कदाचिन्नञर्थेनोत्तरपदार्थो विशेष्यते, कदाचिन्नञर्थ उत्तरपदार्थेन, कदाचिन्नञर्थोत्तरपदार्थाभ्यामन्यः पदार्थ इति। तत्र यदा नञर्थोत्तरपदार्थाभ्यामन्यपदार्थो विशेष्यते तदा 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः'; नञर्थश्च विशेष्यो भवतीति षट् समासार्थभेदा जायन्ते—अत्यन्ताभावः, अनत्यन्ताभावः, अन्यतराभावः, तादात्म्याभावः, संबन्धाभावः, प्रध्वंसाभावः, इति; यथा—अरूपो वायुः, अनुदरा कन्या, अकिंचनः पुमान्, अपिशाचः कुड्यः, अघटं भूतलम्, अनङ्गः कामः, इति। यदा तूत्तरपदार्थेन नञर्थो विशेष्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः; नञर्थोपाधेश्च षट् समासार्थभेदा जायन्ते—प्रागभावः, सामर्थ्याभावः, आवश्यकताभावः, इतरेतराभावः, सत्ताभावः, भावाभावः, इति; यथा—अनुत्पन्नो घटः, अप्रधृष्यः सुभटः, अभूषितः कान्तः, अवर्षा हेमन्तः, असत् शशविषाणम्, अनुद्भिन्नः प्रवालः, इति। यदा तु नञर्थेनोत्तरपदार्थो विशेष्यते, तदा उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः; पदार्थस्य च नञर्थोपाधेः षट् समासभेदा जायन्ते; यथा—तदभावः, तदन्यः, तत्सदृशः, तद्विरुद्धः, तदपकृष्टः, तदुत्कृष्टः, इति; यथा—अनन्यः, अनश्वः, अब्राह्मणः, असितः, अमनुष्यः, अमानुषः, इति। ननु च, अन्यपदार्थ-

तत्पुरुषयोरन्यत्रापि नञ्समासो दृश्यते ; यथा—मक्षिकाणामभावः अमक्षिकमिति । नायं नञ्समासः ; किं तर्हि ? 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययमभावार्थे समस्यते ; अव्ययीभावश्च समासो भवति ; यथा—निवातम्, निशीतम्, इति । किं पुनरमी नञ्समासार्था अन्यपदार्थादिषु व्यवतिष्ठन्ते उत संप्लवन्ते ? केचिद्व्यवतिष्ठन्ते प्रध्वंसाभावादयः ; तद्यथा—

भवेदभीष्ममद्रोणं धृतराष्ट्रबलं कथम् ।
यदि तत्तुल्यकक्ष्योऽत्र भवान् धुर्यो न युज्यते ॥

यथा च—अनुदरा कन्या, अलोमिका एडकेति । केचित्तु संप्लवन्ते प्रागभावादयः ; तद्यथा--

अजन्मा पुरुषस्तावदपुमान् पशुरेव वा ।
यावल्लीलावतीवक्त्रवीक्षितार्थं न बुध्यते ॥

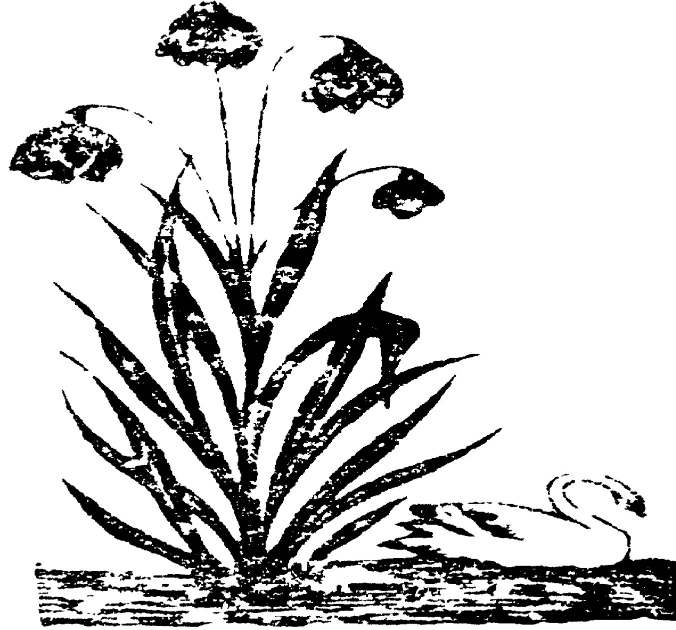
यथा च—अनेके, अनेकः इति । ननु च, एकशब्दो बह्वर्थः ; तद्यथा—'एकः कोऽपि स कुम्भसंभवमुनिः' इत्युत्कर्षार्थः ; तत्रैके तावदाहुरिति पक्षान्तरार्थः ; एक एवायमावयोः स्वभाव इति तुल्यार्थः ; नैकः शयीतेत्यसहायार्थः ; एकमेवेदं शब्दब्रह्मेत्यभेदार्थः ; एकः, द्वौ, बहवः इति संख्यार्थः ; तत्कस्येह ग्रहणम् ? संख्यार्थस्य ; उत्कर्षादीनां कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् ; तद्यथा—अमित्र इत्युक्ते पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषे शत्रुरेव प्रतीयते, न त्वसुर्यः । एवं अनेके इत्युक्ते बहव एव प्रतीयन्ते, न पुनरनुत्कर्षादिमन्तः । एतेन तत्पुरुषस्योत्तरपदप्राधान्ये सत्यनेक इत्यपि व्याख्यातम् । कथं पुनः एकस्य प्रतिषेधे बहूनां संप्रत्ययः स्यात् ? प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति ; तद्यथा—आमय भोजय शायय अनेकम्, इति । स्यादेतत्, यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते ; यत्र तु खलु न प्रसज्येते तत्र तु कथम्—अनेकस्तिष्ठतीति ? भवत्येवंजातीयकेष्वपि एकस्य प्रतिषेधे बहूनां संप्रत्ययः ; तद्यथा—न न एकं प्रियम्, न न एकं सुखम्, इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ त्रेधा त्रिधोपस्कारभक्तयः ।
त्रिधैवोपपदप्रातिपदिकानां विभक्तयः ॥

त्रिधोपसर्जनं त्रेधा समास इति कीर्तितः ।
प्रतिपादकशब्दोऽयमथान्वाख्येय उच्यते ॥

पदमिह त्रिविधं प्रतिपाद्यते
त्रिविधमेव हि वाक्यमथ त्रिधा ।
व्यवहृतिः खलु शब्दनिबन्धना
यदनयोरुभयोः प्रतितिष्ठति ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते
शृङ्गारप्रकाशे प्रातिपदिकादिप्रकाशो नाम
द्वितीयः प्रकाशः संपूर्णः ॥

॥ शृङ्गारप्रकाशे प्रथमद्वितीयप्रकाशस्थश्लोकानामादिवर्णानुक्रमणिका ॥

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL

OF THE

SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM.

Editor : Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana, T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser : Vidyasagara, Vidyavacaspati, P. P. Subrahmanya Sasri B.A. (Oxon), M.A., Curator, Government Oriental Manuscript Library and Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.

The Main features are :

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning baring on Hindu Culture and Learning.
2. The reviewing of books and periodicals on current thought.
3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskrit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/only.

The Journal is now published Quarterly and has completed three years. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bimonthly and even a Monthly.

Vols. I, II & III are available at Rs. 6 each volume. Postage extra.

Printed at the SRI VANI VILAS PRESS,
& Published at the Sri Sankaragurukulam, Srirangam,
by Gurubhaktasikhamani
T. K. BALASUBRAHMANYA AIYAR B. A.